

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет географії, туризму та історії

Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.

Реєстраційний № _____

« ____ « _____ 20 ____ р.

« ____ « _____ 20 ____ р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО
ВІЙСЬКА НА КРИВОРІЗЖІ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота магістра
групи ІСм-23
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)
Грекова Дениса Віталійовича
Керівник: канд. філос. наук
Панафідін Ігор Олексійович

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Греков Денис Віталійович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Греков Денис

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА ТЕРИТОРІЇ КРИВОРІЖЖЯ.....	7
1.1. Історіографія проблеми Катеринославського козацького війська.....	7
1.2. Джерельна база з історії Катеринославського козацького війська	13
1.3. Методологія та методи дослідження.....	20
Висновки до першого розділу	24
РОЗДІЛ 2. КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО НА КРИВОРІЖЖІ.....	26
2.1. Виникнення Катеринославського козацького війська.....	26
2.2. Катеринославське козацьке військо на Криворіжжі.	35
Висновки до другого розділу.....	42
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦТВА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	44
3.1. Вивчення історії Катеринославського козацтва в шкільному курсі історії.....	44
3.2. Методика викладання теми історії козацького Катеринославського війська в шкільному курсі історії.....	59
Висновки до третього розділу.....	64
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	69
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Актуальність теми: Дослідження історії Катеринославського козацького війська на території Криворіжжя в шкільному курсі історії є надзвичайно актуальним, оскільки воно дозволяє детально розкрити історичні процеси, які відбувалися на території, що дала початок осередків українського козацтва.

Козаки у всі періоди свого існування були вагомим військовою одиницею, вони брали участь у багатьох військових кампаніях, були учасниками історичних процесів XVI-XVIII століття.

Відновлення козацтва, після його офіційного зруйнування, довгий час було табуваною темою, але зі здобуттям Незалежності, почалися і нові наукові відкриття та переосмислення значення їх у багатьох військових кампаніях.

Катеринославське козацьке військо відіграло значну роль у Російсько-турецькій війні другої половини XVIII століття. Їхня роль полягала не лише у військовій підтримці, а й у захисті кордонів та участі у численних битвах, що сприяло продовженню традицій козацтва в умовах нової політичної реальності.

Значущість нашого дослідження полягає у відновленні історичної пам'яті та формуванні національної ідентичності, що має важливе соціально-культурне значення в умовах сучасної України.

Основна проблема вивчення теми козацтва полягає в недостатній кількості інформації. Вивчення історії Катеринославського козацького війська має значення для подальшого розвитку історичної науки, освіти, оскільки тема є недостатньо вивченою та систематизованою, також вивчення сприяє зміцненню національної свідомості й почуття гордості за свою історію, що є важливим для формування патріотичного виховання молоді в такий непростий час для нашої країни.

В шкільному курсі історії, на нашу думку, і досі є прогалини щодо вивчення теми козацтва після зруйнування Січі. Тема козацьких полків є стислою, непоглибленою та дещо поверхневою, подекуди і зовсім не

розглядається. На нашу думку, важливо не забувати, що козацтво продовжило свої традиції, зуміло пристосуватися до нових умов та продовжити своє існування.

Наше дослідження систематизує наявні історичні праці щодо цієї теми та дозволить заповнити прогалини у знаннях про історію Криворіжжя та Катеринославського козацького війська, що сприятиме підвищенню рівня історичної грамотності серед учнів та студентів.

Мета нашого дослідження: виявити та обґрунтувати історичну роль Катеринославського козацького війська на Криворіжжі у шкільному курсі історії.

Згідно з метою були визначені **завдання:**

- Проаналізувати історіографію та джерельну базу з теми дослідження історії Катеринославського козацького війська на Криворіжжі.
- Виявити теоретичні засади дослідження проблеми Катеринославського козацького війська.
- Обґрунтувати значення вивчення цієї теми в шкільному курсі історії.
- Розробити методичні рекомендації щодо інтеграції результатів дослідження в шкільний курс історії та позакласну роботу.
- Проаналізувати сучасні підходи до викладання історії козацтва в школах та запропонувати шляхи їх удосконалення на основі отриманих результатів.

Об'єкт дослідження: історія Катеринославського козацького війська та вивчення цього питання в шкільному курсі історії.

Предмет нашого дослідження: аналіз місця та історичної ролі Катеринославського козацького війська на Криворіжжі в рамках шкільної історичної освіти.

Хронологічні межі: друга половина XVIII століття.

Географічні межі окреслені територією Наддніпрянщини та Північного Причорномор'я, тобто сферою діяльності Катеринославського козацького війська.

Наукова новизна полягає у систематизації джерел та історичних праць на тему діяльності Катеринославського козацтва з метою розширення знань у шкільному курсі історії.

Для дослідження використовувалися такі методи як:

- 1) Загальнонаукові: аналізу, синтезу, індукції, системний метод, метод класифікації, герменевтичний, структурно-типологічний.
- 2) Спеціально-історичні: історико-порівняльний метод, історико-хронологічний метод, компаративний метод, просопографічний метод.

Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення шкільного курсу історії, зокрема для розробки нових навчальних програм та методичних рекомендацій, практичних завдань. Це сприятиме підвищенню якості історичної освіти та формуванню у школярів глибшого розуміння історичних процесів, що відбувалися на території їхнього регіону.

Дослідження також може мати **практичне значення** для розвитку культурних проектів на Криворіжжі. Результати дослідження можуть бути використані для створення музейних експозицій та проведення культурних заходів. Це дослідження сприятиме подальшому розвитку історичної науки та освіти. Воно може стати основою для нових наукових праць, монографій та статей, що розширять знання про історію козацтва на Криворіжжі.

Структура роботи визначена логікою проведеного дослідження, його метою та основними завданнями. Магістерська робота включає вступ, три розділи, сім підрозділів, висновки до кожного з розділів, загальні висновки, а також список використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА ТЕРИТОРІЇ КРИВОРІЖЖЯ.

1.1 Історіографія проблеми Катеринославського козацького війська

Історіографія Катеринославського козацького війська має фундаментальні дослідження починаючи з такого періоду як незалежність України, оскільки історичні праці періоду російської імперії та Радянського союзу, не виділяли дану тему в окремий вид дослідження. Саме існування козацтва після офіційного зруйнування останньої Запорізької Січі в 1775 році, було вписане у певні ідеологічні рамки, які визначали підходи до історичних досліджень.

Це обмежило можливості об'єктивного вивчення та аналізу діяльності Катеринославського козацького війська та на певний час й подекуди взагалі «розмило» відмінності між іншими козацькими полками, що існували на теренах України того періоду, такими як: Чорноморське, Бузьке та Донське козацтво, до яких часто, в радянській історіографії, ототожнювали і Катеринославське козацтво. Це сприяло створенню упередженого погляду на історію Катеринославського козацтва, як на таку, що «не важлива».

Дослідження історії Катеринославського козацького війська та його діяльності, вписування подій і розшук фактів, які свідчать про зв'язок історії козацтва та історії Криворіжжя, в сучасній українській історичній думці можна вважати фактично не розробленими. Класифікувати взагалому дослідження з даної теми можна наступним чином:

Перша група досліджень - це загальні історичні праці, що розглядають або побіжно згадують про діяльність цього козацтва, вони описують розвиток козацтва в Україні загалом, його соціальну, економічну і військову роль, торкаються окремих аспектів діяльності цього війська.

Друга група досліджень представлена новітніми науковими дослідженнями, що розкривають проблему Катеринославського козацького

війська. Ці дослідження є новаторськими не лише за своєю тематикою, але й підходами, що застосовуються для їх проведення. Вони створюють новий пласт української історіографії, ґрунтуючись на принципах історизму та об'єктивності, що дозволяє отримати більш повну та достовірну картину про роль та значення Катеринославського козацтва у контексті української та світової історії.

З моменту здобуття Україною незалежності, багато аспектів історії, в тому числі й історія Катеринославського козацького війська отримали об'єктивне та більш детальне освітлення. Історики почали активно досліджувати те, що раніше було недоступним та публікувати нові дослідження. Це дало можливість переглянути події та постаті, які довгий час залишалися поза увагою через політичні обмеження.

Одним із перших, хто почав підіймати тему козацтва був український дослідник Роман Шиян, у своєму дослідженні «Про Адміністративний устрій Катеринославського козацького війська» він описує такі важливі відомості як: напрямки фінансування, комплектацію та систему утримання війська [46, с. 1].

Цікавою в його роботі є гіпотеза: «Виходячи з опрацьованого на сьогодні комплексу джерел, можна зробити висновок, що формування війська Катеринославських козаків ніколи остаточно не було завершено» [46, с. 2]. Ця гіпотеза заслуговує на увагу з огляду на її потенціал для подальших наукових досліджень та внесок у розуміння неперервності розвитку військової структури Катеринославського козацтва.

Олена Бачинська у своїй монографії «Козацтво в «післякозацьку добу», аналізуючи спроби українського козацтва відродитись у будь-який спосіб, зазначає певну тенденційність в дослідженнях, що присвячені козацтву: «Більшість з досліджень історії українського козацтва завершуються ліквідацією автономії Гетьманщини (1764 р.) та (1775 р.), завершуючи тим самим “козацьку добу” 60-70-ми рр. XVIII ст.» [22, с. 3].

Подібні тенденції, на думку Олени Бачинської свідчать лише про те, що справжнє об'єктивне дослідження козацтва як феномену України почалось з настанням нашої Незалежності.

До групи опрацьованих нами опублікованих джерел належать наукові праці та збірки, такі як «Історико-географічні дослідження в Україні», де міститься стаття Анатолія Авраменка про створення історичної карти Катеринославського козацького війська. Це джерело є важливим для вивчення територіальної організації війська, його меж та складу. Воно містить порівняння інформації з різних енциклопедій часів радянщини та періоду Незалежності. [18, с. 177].

Анатолій Авраменко, у своїй статті зазначає, що: «Практично всі історичні атласи, видані в Росії, не відображають територію розташувань козацьких військ (Катеринославське, Чорноморське (до 1792 р.), Усть-Дунайське, Буджацьке, Бузьке, Азовське, Дунайське (з 1856 р. – Новоросійське)) на українських землях після ліквідації Запорізької Січі 1775 р.» [18, с.177].

Проблема Катеринославського козацького війська як і інших військ, на думку дослідника, має: «дуже недосконале уявлення про особливості державного, церковного й військового адміністративно-територіального поділу, про дислокацію збройних сил і реальний військовий потенціал держави. Сукупність козацьких формувань, включаючи окремі гарнізони й команди, їхнє територіальне розміщення в співвідношенні з регулярними військами по регіонах країни, як і раніше, залишається недослідженою проблемою» [19, с. 177].

А. Авраменко зазначає, що цей факт і дає нам змогу зрозуміти важливість подальших досліджень історії козацтва після зруйнування Запорізької Січі, яке намагалось продовжити своє існування в Російській імперії [18, с. 177].

Думки Анатолія Авраменко фактично підтверджують висновки Олени Бачинської щодо тенденційності у дослідженнях, присвячених українському козацтву, вказують на ті самі проблеми у дослідженні козацтва: упередженість

у трактуванні історії та значні пропуски в історичних джерелах і атласах, що перешкоджають повноцінному розумінню розвитку козацьких формувань після 1775 року. Їхні дослідження підкреслюють важливість нових, об'єктивних підходів до вивчення цієї теми, які стали можливими з здобуттям Україною незалежності [18, с. 14].

Продовження історії діяльності українського козацтва після зруйнування Запорозької Січі завжди було «не зручною темою» для радянської історіографії.

Про це також згадує дослідник Євген Петренко, нащадок українського козацтва, що було переселено на Кубань, у своїй статті «Українське козацтво в останній чверті XVIII - на початку XX ст.», він на основі проведеного аналізу корпусу правових документів російської імперії, показав процес трансформації українського козацтва в різні збройні формування [40, с. 129].

Так, він зазначає, що: «Під час відродження сучасного Українського козацтва у 1990-1992 рр. часто доводилося чути від багатьох людей таке напівздивування, напівзапитання: «Яке козацтво ви відроджуєте? Його вже 300 років не існує!» Такий стереотип радянська пропаганда заклала у голови більшості наших громадян» [40, с.129].

Інший дослідник О. Уткін, надає у своїй статті «Катеринославське козацьке військо (1787 – 1796 рр.)» розширену інформацію про заснування, чисельність, діяльність та бойову історію Катеринославського козацтва [45].

Серед важливих наукових праць слід згадати й класичні праці, такі як тритомник Д.І. Яворницького «Історія запорізьких козаків», який залишається фундаментальним для розуміння історії запорізького козацтва. Це видання надає вичерпну інформацію про розвиток і діяльність запорізького козацтва, його соціальну структуру, військові кампанії, культурні традиції та вплив на загальну історію України [47].

Інша важлива наукова праця: монографія І. О. Кочергіна «Нащадки козацької старшини в середовищі Катеринославського дворянства». Ця робота є цінним внеском у вивчення впливу козацької еліти на формування місцевої дворянської спільноти в XIX столітті. Він звертає увагу на те, що засвоєння

південних частин України Російською імперією наприкінці XVIII століття мало свої характерні риси. У Катеринославській губернії через брак місцевої шляхти, землі були надані дворянам різного етнічного походження. Це призвело до того, що склад місцевого дворянства став дуже різноманітним як у соціально-економічному, так і в етнічному аспектах. Праця надає детальні біографічні відомості про представників козацької еліти, їхню роль у місцевій адміністрації, військовій справі та економічному житті регіону [30].

Цікавою є також стаття Олексія Сокирко «Тактика артилерії козацького війська при облозі й обороні міст другої половини XVII – початку XVIII ст.» в якій автор аналізує роль артилерії в обороні та облогах міст-фортець у XVII - початку XVIII століття, зосереджуючись на тактичних реаліях Козацької армії. Розглянуто зміни в стратегічних підходах та інженерних практиках того часу, а також контроль укріплених міст [43].

У своїй праці «Від Січі до Чорномор'я: Запорізьке та Чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття» О. Паталах досліджує створення Нової Січі, гайдамацький рух, ліквідацію Запоріжжя та його трансформацію в Новоросію. Він також аналізує формування Чорноморського козацтва та його переселення на Кубань. Значну увагу приділено участі козацтва у російсько-турецьких війнах та їхній ролі у звільненні Причорномор'я від османської влади. Цікавою для нас є згадка про реформування Катеринославського козацького війська, зокрема перетворення Херсонського полку на легкокінний [38].

В іншій роботі «Бузьке козацьке військо», в якій О. Паталах описує на основі архівних документів розграбленого архіву Херсонської області, різні аспекти, що стосуються періоду існування Бузького козацького війська, згадуючи про подальшу долю Катеринославського козацького війська після його скасування та етнічний склад козацтва [40].

Змістовною також є праця О. Мельника та І. Стеблини «Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року». Вони детально дослідили багато джерел, науково обґрунтувавши тезу про давнє походження Кривого

Рогу. У другому розділі: «Криворіжжя в XVII-XVIII ст.», висвітлено, що цей регіон є козацьким краєм, є багатий опис етнографічних, історіографічних, статистичних, археологічних та інших джерел [35, с. 61-80]

Інша важлива праця О. Мельника та І. Стеблини «Літочислення Кривого Рогу» в якій піддано критиці офіційну дату заснування міста, заслуговує увагу. За свідченнями науковців, перші козацькі поселення виникнули приблизно у 1730-х роках. Цікавою також є інформація, про те, що ж було на території Криворіжжя після зруйнування Січі. Зокрема, Кривий Ріг став слободою, місцем, де оселялися козаки, шукаючи постійне місце проживання. Це джерело надзвичайно важливе, адже простежує історію Кривого Рогу від давнього часу до сучасності [34].

Праця відомого краєзнавця О. Козленко «Дивосвіт отчого краю» висвітлює історію Криворіжжя та Широківщини, як територію, що є козацькими краями, у цій книзі автор досліджує формування козацької автономії в регіонах Криворіжжя та Широківщини [29, с. 82-91]

Отже, питання історії Катеринославського козацького війська є складним і багатограним, але не менш важливим. Різні науковці порівнюють вплив війська на рівні Донського та Чорноморського військ та наголошують на вивчені цієї теми серед сучасних науковців, щоб заповнити прогалини в історичних знаннях.

Досі існують багато суперечностей через малу кількість свідчень про цей період в історії та фактичну відсутність досліджень до краха Радянського союзу. Більшість тез науковців збігаються, що дає нам зрозуміти вже визначені моменти, але також присутні і суперечності, що надають нам різні версії, наприклад, як про склад козацтва, їх кількість або територію розташування.

Ця тема залишається актуальною і важливою для розуміння ролі козацтва в історії у XVIII – XIX ст. Незважаючи на суперечності та обмеженість джерел, дослідження цієї теми продовжується, надаючи можливість для подальших наукових дискусій. Таким чином, історіографія Катеринославського козацького війська продовжує розвиватися, відкриваючи нові аспекти та перспективи для

дослідження. Це дозволяє не лише краще зрозуміти минуле, але й зберегти його для майбутніх поколінь.

1.2 Джерельна база з історії Катеринославського козацького війська

Джерельна база з історії Катеринославського козацького війська є дещо обмеженою, недостатньою для детального дослідження інформації щодо побуту війська, звичаїв, традиції, повсякденного життя, притаманний одяг та спорядження, відносин між іншими козацькими полками, така інформація розглядається поверхнево, окремими згадками. Проте інформаційний потенціал джерельної бази дозволяє зрозуміти основні аспекти нашого дослідження.

Серед доступних джерел можна умовно поділити три основні групи, кожна з яких має свої особливості та значення для вивчення історії козацьких полків:

Першою групою джерел є архівні документи. Це матеріали, що зберігаються в архівах, містять офіційні записи, які є важливими для реконструкції історичних подій і розуміння адміністративних та соціальних процесів. Зокрема, до таких документів відносяться «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей».

Другу групу складають фінансові звіти, імператорські іменні накази, маніфести та оголошення. У цю категорію входять документи різного характеру, які надають цінну інформацію про адміністративну та військову діяльність. Особливо важливими є іменні накази Катерини II, а також маніфести та оголошення, зокрема, князя Потьомкіна «Таврійським мешканцям слобід Злинки і Рівної». Також в цій групі знаходяться рапорти та ордери, що містять відомості про діяльність військових підрозділів і загальну ситуацію в регіоні.

Третя група включає легенди та усний фольклор. Ці джерела відображають народні уявлення, традиції та усні перекази, які передаються з покоління в покоління. Вони не тільки збагачують дослідження культурним та

соціальним контекстом, а й допомагають краще зрозуміти, як історичні події сприймалися і трактувалися в народній пам'яті. Зокрема, заснування Кривого Рогу, козаків та їх ставлення до тодішньої влади.

Надважливим джерелом є архівні документи, що надають нам інформацію як і про історію міста Кривий Ріг, так і про становлення та розвитку нашого краю наприкінці XVIII століття.

Публікацією архівних документів займався журнал «Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей», який видавався з 1844 по 1919 рік і налічує тридцять три томи.

У томі третьому вказується подорож Катерини II, в тому числі й у Кривий Ріг 3 червня 1787 року, що підкреслює значимість регіону в імперській політиці, та стратегічну важливість цього міста для Російської імперії. Цей візит також свідчить про активний інтерес імператриці до південних територій та її прагнення зміцнити контроль над ними [33, с. 293].

В томі двадцять четвертому, розділу п'ятому, дізнаємося про долю запорожців після руйнування Січі: «Після розорення Січі частина запоріжців пішла до Туреччини, а частина розійшлася по різних місцях Південної Русі. Але князь Потьомкін, тодішній генерал-губернатор ... цінуючи в запорожцях їхній військовий дух і більшу схильність до військової служби, вже незабаром після падіння Січі почав думати про збори запорожців, що розсіялися. Отримавши від Катерини II згоду на відновлення запорізького війська, він енергійно взявся за втілення у життя свого наміру, у чому йому надали підтримку колишні військові старшини Сидір Білий і Антон Головатий, і на початок 2-ї турецької війни військо запорізьке відродилося....» [17, с. 537].

Відповідно до опрацьованого джерела з Записок імператорського Одеського товариства згадується реальне становище козаків, що яскраво ілюструє наведена народна пісня: «Забули на radoцax чорноморці, що ще недавно співали іншу пісню:

«Ой, Боже наш! Боже милостивий!

Народилися ми у світі нещасливим!

Служили вірно в полі й на морі,
Та й залишилися убогі, босі й голі...» [17, с.537-541].

В ній йдеться про тяжку долю козацтва, що після гонінь тепер було змушене воювати, воювати на боці свого ворога.

Особливу цінність для дослідників становлять згадані в цих томах листи-звітування місцевих управлінців Потьомкіну та його накази, які дозволяють простежити механізми реального управління регіоном та реалізації імперської політики на місцях. Ці документи демонструють як офіційну імперську політику, так і її реальні наслідки для місцевого населення, особливо козацтва, а також високий рівень централізації влади в регіоні.

Інші важливі джерела для вивчення теми Катеринославського козацтва є накази. Так, за імператорським наказом 16.552 від 3 липня 1787 року було проголошено створення Катеринославського козацького війська, що стало важливою віхою в історії краю. Це Іменний наказ від Катерини II Катеринославському Генерал-Губернатору князю Потьомкіну: «Про наведення однодворців, поселених за колишньою Українською лінією в Катеринославській губернії, до козацької служби». Згідно з яким, населення «колишньої» української лінії, за прикладом Донського козацтва, потрібно було перетворити у козацький полк. Ця реформа мала на меті зміцнення обороноздатності регіону та залучення українського населення до майбутніх війн. [7, с. 864].

Інший імператорський іменний наказ 16.568 від 7 вересня 1787 року «Про наряд і про відправлення в Українську і Катеринославську армії погоничів казенних і поміщицьких селян, які при загальних рекрутських наборах не несуть цього тягаря», також заслуговує на увагу. В цьому наказі зазначено, що так званих «погонщиків», робітників, повинні були відправити в армії різних губерній, у тому числі і Катеринославську з метою поповнення війська до кінця Російсько-Турецької війни [6, с. 888].

Цей наказ був частиною широкомасштабної мобілізації, яку проводила Катерина II для зміцнення обороноздатності держави. Війна з Османською

імперією потребувала значних людських ресурсів, і мобілізація населення стала одним із ключових заходів для забезпечення армії необхідними робочими руками, особливо важливу роль в цьому відігравали козаки, які були відомі своїми військовими успіхами.

Це рішення відображає прагнення держави максимально використовувати людські ресурси для досягнення своїх стратегічних цілей, зазвичай, мобілізаційний ресурс поповнювався за рахунок українців та інших народів, що населяли територію тодішньої України [6, с. 888].

Рапорт Сената від 13 вересня вносить певні правки до імператорського указу від 7 вересня 16.568. У цьому рапорті йдеться про те, що до загального рекрутингу додаються також робітники з Орловської та Курської губернії у кількості 47 з Орловської та 562 з Курської губернії. Це свідчить про розширення мобілізаційної бази та прагнення максимально використовувати наявні ресурси для зміцнення армії [13, с. 898].

Імператорським наказом 16.605 від 14 січня 1788 р. до складу Катеринославського козацького війська було включено всіх старообрядців, міщан і цехових робітників міста Чугуєва та мешканців Катеринославських слобод, вихідців з Польщі з метою збільшення війська. Також цим наказом заборонялися відставки службовцям легкої кінноти, що підкреслює важливість збереження досвідчених військових кадрів. Цікаво також і те, що Донське козацтво керівники російської імперії вважали показовим, за його прикладом і звелили заснувати Катеринославське козацтво [10, с. 1009].

Цікавим також є іменний наказ 16.650 від 25 квітня 1788 року «Про розподіл селян колишніх за монастирями Курського, Воронежського, Харківського та Катеринославського намісництва.» В якому вказується, що людей які були у монастирі прираховували до воєнних поселень [11, с. 1071].

Цьому наказу передував іменний наказ 16.649 від 25 квітня 1788 року «Про поміщення в штат монастирів у Харківській, Катеринославській, Курській і Воронежській губерніях» в якому йдеться про те, що монастирі переробляли в приходські школи за прикладом іменного наказу 16.374 від 1786 року «Про

прийняття селян, які перебувають у Київському, Чернігівському та Новгородському намісництвах за архієрейськими будинками, Києвопечерською Лаврою та іншими монастирями, до відомства Директрів Домовицтва; про приєднання їх до поселень, які утримують військо в Малоросійських губерніях, та про відпустку певної суми на утримання згаданих архієрейських будинків та монастирів із іменних оброків, які збирають із них» [8, с.1070; 9, с. 574].

Аналізуючи дані накази, варто відзначити, що вони є частиною масштабної політики Катерини II, яка проводилась під благородними гаслами просвітництва та раціоналізації церковного управління. Особливістю цих документів є їх системний характер – вони впроваджувались поетапно, починаючи з центральних регіонів імперії і поступово охоплюючи українські землі. За цією «благородною» метою приховувались значні прагматичні цілі: економічне послаблення церкви та отримання додаткових людських ресурсів для військових поселень.

Особливо гостро ці зміни відчувались на українських землях, де монастирі традиційно були не лише релігійними осередками, але й важливими центрами суспільно-економічного життя. Під виглядом просвітницьких реформ та турботи про освіту населення фактично відбувалося планомірне обмеження ресурсної бази церкви та посилення мілітаризації суспільства через розширення системи військових поселень.

Наказ 17.468 «Іменний, даний Катеринославському, Вознесенському і Таврійському Генерал-Губернатору князю Зубову. – Про розподіл людей, що складають Катеринославське козаке військо; про складання Вознесенського козачого війська з шести полків. – З додатком штату цього війська і положення про управління ним.» від 5 червня 1796 р. В наказі йдеться про скасування війська Катеринославських козаків, при цьому козаки з Бузького полку залишаються у той кількості як і до того. А ось козакам Катеринославського полку дозволили повернутися у свої домівки або записатися в купці, міщанство, при цьому, згідно з наказом, козаки на два роки звільнялися від усіх податків.

Пояснювалися ці дії з боку влади закінченням війни і втратою необхідності в утриманні козацького війська [12, с. 887].

Важливою інформацією, що сприяє вивченню історії Криворіжжя також є й усна народна творчість, в контексті нашого дослідження надважливим джерелом є збірник «Савур-Могила». Він включає в себе набір легенд і переказів, записаних на території Нижньої Наддніпрянщини. Ці народні твори відображають важливі історичні події, пов'язані з історією України та світогляд і уявлення тогочасних людей. Особливо цінними для нашого дослідження є легенди, які розповідають про кмітливість і хитрість запорозьких козаків у різних ситуаціях [15].

Наприклад, легенди «Як запорожці перехитрили царицю Катерину» та «Як запорожці перехитрили Потьомкіна» демонструють надзвичайну винахідливість козаків у відносинах з імперською владою. Вони відображають зневажливе ставлення козаків до авторитарних фігур Російської імперії, таких як Потьомкін, якого вони зневажливо називали «Потьомка» [15, с. 69].

Легенда «Запорожці в Петербурзі» розповідає про пригоди козаків в столиці Російської імперії, царицю Катерину що так і хоче висміяти чи підловити козаків, прагне встановити контроль, а легенда «Підступність цариці Катерини» вказує на непрості відносини між козацтвом та імперською владою напередодні зруйнування Січі [15, с.70].

Крім цього, легенди «Кривий Ріг», «Нікополь» та «Веселі Терни» містять важливі відомості про місця та події, що відбувалися на території Криворіжжя та Нижньої Наддніпрянщини.

Так, у легенді «Кривий Ріг» вказано про заснування міста: «Був собі кривий козак на прізвище Рог. І мав він шинок на Кодацькій дорозі, що йшла аж у саму Січ...» [15, с.217].

А ось у легенді «Нікополь» розповідається про те, що на місці Нікополя не було слобід, були хутори, які ділили річку між собою козаки й османи. В Нікополь козаки їздили відпочити «гуляти»: «Так гуляє козак день, гуляє два, гуляє тиждень. Як витрусить кишені, тоді на коня і гайда в Січ» [15, с. 217-218].

Інші легенди пов'язані з Криворіжжям аналізують у своїй праці «Про літочислення Кривого Рогу» О. Мельник та І. Стеблина. У розділі «Фольклорні джерела про заснування міста Кривого Рогу» дослідники проводять ґрунтовний аналіз добірки легенд щодо заснування міста, визначаючи їхні спільні риси та відмінності. Особливо цінним є те, що автори систематизували народні перекази, які передавалися з покоління в покоління та зберегли для нас різноманітні версії походження назви міста [35].

Аналізуючи наведені легенди, можна відзначити, що всі вони мають чітку прив'язку до козацького періоду історії України та відображають процес освоєння запорожцями південних степових територій. Спільною рисою наведених переказів є те, що запорожець і українець поселився у сприятливому для проживання та господарювання місці біля злиття Інгульця та Саксагані, по імені якого й названо поселення [35, с. 11].

Цікавим аспектом є різноманітність трактувань особистості засновника, що відображено в наступних варіаціях легенд:

- «1. Козак Ріг був сліпим(кривим) на одне око.
2. Козак Ріг був кульгавим на одну ногу.
3. Козак Ріг не мав фізичних вад.
4. Засновник Матвій Ріг був рядовим козаком.
5. Ждан Ріг був кошовим отаманом, на його честь назване село.
6. Іван Ріг – полковник Війська Запорозького; на його честь назване поселення.
7. Козак Ріг був самотнім, поруч з ним поселилися інші.
8. Засновник був одруженим.
9. Засновник був шинкарем» [35, с. 11].

Така різноманітність версій є характерною для усної народної творчості, коли кожне покоління чи громада додавали свої деталі до історії, зберігаючи при цьому основне ядро переказу. Автори зазначають, що: «всі легенди об'єднує мотив заселення території сучасного міста запорожцями. У них немає

чітких вказівок на час появи зимівника, хоча в деяких версіях це пов'язується з періодом після битви під Жовтими Водами» [35, с. 11].

Варто відзначити, що наявність такої кількості варіацій легенд свідчить про важливість постаті козака Рога в народній пам'яті та про тривалий процес формування місцевої історичної традиції. Різні версії щодо соціального статусу засновника - від рядового козака до полковника та кошового отамана – можуть відображати різні етапи розвитку поселення та його зростаючу значимість у регіоні.

Особливо цікавим є те, що незалежно від варіанту легенди, вони всі підкреслюють вдале розташування поселення біля злиття двох річок, що було стратегічно важливим фактором для розвитку зимівника. Це підтверджується подальшим розвитком Кривого Рогу як важливого населеного пункту в регіоні.

На основі дослідженого матеріалу можна зробити висновок, що джерельна база з історії Катеринославського козацького війська, хоча й є дещо обмеженою в деталях побуту, звичаїв та повсякденного життя, все ж дозволяє провести ґрунтовне дослідження основних аспектів його історії.

Комплексний аналіз цих джерел дозволяє дослідити адміністративну історію регіону, військову організацію, соціальні процеси та культурні аспекти життя. Хоча існують певні обмеження щодо інформації про побут війська та відносини між козацькими полками, наявна джерельна база все ж забезпечує можливість проведення комплексного дослідження історії Катеринославського козацького війська. Комбінація різних типів джерел сприяє створенню повної та об'єктивної картини історичних подій і процесів у регіоні.

1.3 Методологія та методи дослідження

Методологічна база дослідження Катеринославського козацького війська вимагає комплексного та багатовимірного підходу, враховуючи складність та багатогранність досліджуваної проблематики. Особливу увагу ми приділили вибору та обґрунтуванню методів дослідження, оскільки саме вони визначили якість отриманих результатів.

Для досягнення мети та завдань цього дослідження нами було обрано низку методів, що дозволили отримати максимально об'єктивні та достовірні результати.

Мета нашого дослідження полягала у виявленні та обґрунтуванні історичної ролі Катеринославського козацького війська на Криворіжжі, а також у простеженні інтеграції цієї теми в шкільний курс історії.

У процесі роботи над дослідженням було враховано специфіку історичного періоду кінця XVIII століття, що характеризувався значними змінами у військово-адміністративному устрої Південної України. Це зумовило необхідність застосування широкого спектру дослідницьких методів та підходів.

Методологічні завдання нашого дослідження включають:

1) Аналіз історіографії та джерельної бази з теми Катеринославського козацького війська. Це дозволяє визначити, наявність доступних джерел, стан розробки теми, які документи та джерела вже були вивчені, а які ще потребують детального аналізу.

2) Виявлення теоретичних засад дослідження проблеми. Це допомагає створити методологічну основу для дослідження, включаючи визначення основних підходів та методів.

3) Обґрунтування значення вивчення цієї теми в шкільному курсі історії. Це включає розробку аргументів на користь інтеграції матеріалів дослідження в освітній процес.

Розробку методичних рекомендацій щодо інтеграції результатів дослідження в шкільний курс історії та позакласну роботу. Це завдання передбачає створення конкретних рекомендацій для вчителів.

Вибір методологічного інструментарію здійснювався з урахуванням специфіки джерельної бази та особливостей досліджуваного періоду. Це дозволило максимально ефективно використати наявні історичні джерела та досягти поставлених дослідницьких завдань. Дослідження базується на використанні історичного, системного, детерміністського та об'єктивного

підходів. Так системний підхід дозволив нам в роботі уявити процес історії створення Катеринославського козачого війська як системи. Детерміністський підхід дозволив нам побачити історичну обумовленість різних процесів, що відбувались з Катеринославським козачим військом. Історичний та об'єктивний підходи дозволили неупереджено та об'єктивно розглянути процес трансформації запорізьких козаків у регулярне військо.

Методологічна основа складається з застосування загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Серед загальнонаукових методів, використаних у нашій роботі, можна виділити наступні:

Перший метод – метод аналізу, що дозволяє розкрити структуру та функції Катеринославського козацького війська через вивчення окремих аспектів його діяльності. Наприклад, аналіз архівних документів свідчить про певні зміни у структурі війська впродовж його існування. Зокрема, можна простежити, як змінювалася чисельність підрозділів та його склад.

Метод синтезу дозволяє об'єднати отримані дані для створення цілісного уявлення про Катеринославське козацьке військо. Наприклад, синтез інформації з архівних документів, фольклорних матеріалів та історичних досліджень дозволяє відтворити загальну картину функціонування війська.

Метод класифікації, який дозволив систематизувати джерельну базу дослідження за типами (актові документи, наративні джерела, картографічні матеріали) та походженням (офіційні документи Російської імперії, внутрішня документація війська, приватне листування). Це дало можливість більш структуровано підійти до аналізу наявних історичних джерел.

Герменевтичний метод спрямований на інтерпретацію історичних джерел і текстів для глибшого розуміння контексту та значення подій. Цей метод допомагає розкрити приховані сенси у наказах Катерини II або маніфестах князя Потьомкіна. Наприклад, герменевтичний аналіз листування між князем Потьомкіним та його чиновниками може розкрити, як політичні рішення впливали на повсякденне життя козаків.

Структурно-типологічний метод дозволяє аналізувати структурні особливості та типологію козацького війська. Дослідження організаційної структури новостворених козацьких військ допоможе зрозуміти, як формувалися та функціонували різні козацькі військові формування між собою.

До спеціально-історичних методів використаних у нашому дослідженні входять:

Історико-порівняльний метод дав змогу порівняти та проаналізувати різні етапи розвитку Катеринославського козацького війська, виявити спільні риси між іншими козацькими полками того часу, такими як Чорноморське або Запорозьке козацькі війська. Це сприяло розумінню загальних тенденцій у розвитку козацьких формувань.

Метод індукції використовувався для узагальнення інформації, отриманої з окремих джерел, що дозволило зробити загальні висновки про наявні історичні свідчення щодо існування Катеринославського козацького війська. Зважаючи на обмежену кількість даних у шкільних підручниках, цей метод сприяв систематизації та структуруванню наявних матеріалів, що значно покращило якість дослідження.

Історико-хронологічний метод дозволяє послідовно розглядати події, пов'язані з Катеринославським козацьким військом, у хронологічному порядку, простежувати зміни та розвиток військового формування у контексті історичних подій. Це допомагає встановити хронологію подій, таких як заснування війська, його участь у військових кампаніях та внутрішні реформи.

Компаративний метод дозволяє порівнювати Катеринославське козацьке військо з іншими військовими формуваннями того часу. Це допомагає виявити спільні риси та відмінності, що сприяють кращому розумінню ролі та значення козацького війська в історичному контексті. Наприклад, порівняння з іншими військовими структурами дозволяє визначити, чим Катеринославське військо відрізнялося від своїх аналогів у інших регіонах.

Системний метод допомагає розглядати діяльність козацького війська в контексті загальних військових структур і систем. Це дозволяє виявити

взаємозв'язки між різними елементами військової організації та її вплив на суспільні процеси.

Історико-генетичний метод, який дозволив простежити походження Катеринославського козацького війська від попередніх козацьких формувань, зокрема Запорозької Січі, та виявити спадкоємність військових традицій, організаційної структури та культурних особливостей.

Просопографічний метод дав змогу дослідити персональний склад старшини війська, виявити соціальне походження козаків. Це допомогло краще зрозуміти соціальну структуру війська та його формування.

Локально-історичний метод дозволив зосередити увагу на специфіці розвитку війська саме на території Криворіжжя, враховуючи місцеві особливості, географічні умови.

Застосування такого широкого спектру методів дослідження дозволило забезпечити комплексний підхід до вивчення проблеми та отримати науково обґрунтовані результати. Кожен з обраних методів відіграв важливу роль у розкритті різних аспектів історії Катеринославського козацького війська та його впливу на розвиток регіону. обрані методи дослідження дозволили не лише досягти поставленої мети, але й відкрили перспективи для подальших наукових розвідок у цьому напрямку. Комплексне застосування різноманітних методів забезпечило всебічне висвітлення проблеми та створило міцну основу для подальших досліджень історії Катеринославського козацького війська.

Висновки до розділу 1

Отже, проаналізувавши стан джерельної бази проблеми Катеринославського козацького війська, можна виділити наступне:

Джерельна база є доволі обмеженою, проте достатньою для аналізу основних аспектів діяльності війська. Основні джерела включають: архівні документи, імператорські накази, фінансові звіти, рапорти та легенди, що надають можливість реконструювати основні події та функціонування війська.

Історіографія цієї проблеми представляє собою дослідження, що відображають більш об'єктивний підхід після здобуття незалежності України. Дослідники, такі як Р. Шиян та О. Уткін, О. Бачинська та інші зробили вагомий внесок у вивчення цієї теми, що дозволяє краще розуміти діяльність та вплив Катеринославського козацького війська.

Теоретико-методологічною базою дослідження стали історичний, порівняльний та історіографічний методи аналізу, що дозволили отримати об'єктивні та достовірні результати. Метою дослідження було виявлення та обґрунтування історичної ролі Катеринославського козацького війська на Криворіжжі, а також інтеграція цієї теми в шкільний курс історії. Розроблені методичні рекомендації сприятимуть покращенню викладання історії козацтва в школах.

Таким чином, продовження дослідження історії Катеринославського козацького війська є важливим для розширення історичних знань та збереження спадщини козацтва для майбутніх поколінь.

РОЗДІЛ 2. КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО НА КРИВОРІЖЖІ

2.1 Виникнення Катеринославського козацького війська

Історія Катеринославського козацького війська, на нашу думку, нерозривно пов'язана з історією Запорізького козацтва. Розглядаючи процес його виникнення, слід звернути увагу і на події, що передували його створенню.

Після перемоги російської імперії у російсько-турецькій війні з 1768-1774 рр. царська влада побоювалась, що сильні військові угруповання козаків та гайдамаків, які також брали активну участь у воєнних діях та допомогли здобути перемогу, можуть підняти повстання або в будь-який інший спосіб «всколихнути» незадоволену зруйнуванням Запорізької Січі – козацьку Україну. Влада розглядала козаків, як потенційну загрозу своїм імперським інтересам і намагалася «приборкати» їх різними способами.

Також, не мало важливим був той факт, що у підсумком Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р., потреба у козаках як у військовій силі зникла, адже до того вони захищали південні кордони від нападів татар, які тепер переходили до Російської імперії.

Так, в архівному документі опублікованому у журналі «Записки императорского Одесского общества истории и древностей» том тридцять перший, ми бачимо свідчення того, що неприязнь влади російської імперії до козаків була присутня майже одразу після закінчення війни: «Примітно, що призначені для заселення землі *de facto* належали Запоріжжю, що визнавалося й урядом; але в указі 1770 р. про права запорожців немає жодної найменшої згадки; зрозуміло, що ми маємо справу з віддаленими гуркотом грози, що вибухнула через п'ять років над Низовим Військом» [3, с. 165].

Іменний наказ від 2 вересня 1770 р. №13.504 свідчить про те, що російська влада свідомо ігнорувала права запорожців, незважаючи на їхній вклад у перемогу в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Це сприяло

погіршенню відносин між козаками та імперською владою, що зрештою призвело до зруйнування Запорізької Січі в 1775 році [14, с.126].

Про ставлення до козаків також свідчить наступний фрагмент:

«...маніфест Імператриці Катерини від 3 серпня оголосив, що немає тепер більше Січі Запорозької в політичному її каліцтві, а отже, і козаків цього імені»

В ньому розповідається про маніфест, що був оголошений Катериною II 3 серпня 1775 року. Цей документ проголошував знищення Запорізької Січі як політичного утворення та ліквідації козацьких прав і привілеїв. Пояснювалися такі дії з боку влади наступним чином:

1. Запорожці претендували на нові землі, захоплені у османів, а також на території Новоросійської губернії.

2. Вони заважали розмежуванню земель та будували власні зимівники.

3. За словами імператриці: «Грабували та руйнували землі Новоросійської губернії протягом 20 років».

4. Захоплювали нові землі між Дніпром і Бугом.

5. Приймали втікачів, включаючи сімейних людей, щоб створити власне хліборобство.

6. Присвоювали землі, що належали донському війську [4, с.31].

Ці дії були розцінені як спроба створити незалежну область під власним управлінням всередині імперії, що підривало її владу. Тому Катерина II наказала зруйнувати Січ і ліквідувати козаків як політичну силу [4, с.31-32].

Доказом того, що росіяни побоювалися козаків, також свідчать й роботи іноземні джерела. Так, у своїй праці «Історія революцій у Польщі від смерті Августа III до 1775 р.» французький дослідник П'єр Жубер розкриває такі причини ліквідації козацтва: «ухилення козаків від виконання наказів генерала Романюса змусило росіян побоюватися, щоб вони не здійняли повстання та щоб вони не почали вимагати собі земель, які дісталися від Польщі за договором про розподіл. Данні місця могли слугувати притулком для цих бунтівників і стати їхньою базою, а також точкою сполучення між ворогами внутрішніми та зовнішніми...» [31, с.353].

Аналізуючи даний уривок, можна зробити висновок, що влада Російської імперії була стривожена можливістю виникнення автономної козацької території, яка могла б служити базою для повстань і загрожувати стабільності в регіоні. Крім того, конфлікт з козаками був би виснажливим, потребував би значних військових ресурсів. Це свідчить про те, що козаки залишалися значною силою, здатною викликати серйозні проблеми для російської влади, і що їхня присутність в Україні була важливим фактором у політиці та військових стратегіях того часу.

Про подальшу долю козаків писав у своїй праці «Від Січі до Чорноморії. Запорізьке та Чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття» український дослідник О. Паталах: «Після ліквідації Січі Потьомкін почав пропонувати запорожцям записуватися до запроваджених ним пікінерних полків, де навіть нова уніформа нижніх чинів нагадувала козацьку» [38, с. 144].

Таким чином, можна стверджувати, що перед формуванням Катеринославського козацького війська та інших козацьких військ, запорожців заохочували приєднуватися до створених раніше пікінерних полків.

Далі автор наводить інформацію про певні поступки з боку влади: «Для заохочення українських козаків до регулярної служби царський уряд вдався до запровадження для них певних пільг. По-перше, термін служби скоротили з 25 до 15 років, а ті ж, хто ще згоджувався на понадстрокову службу протягом п'яти років нагороджувалися чином вахмістра, а далі – першим офіцерським чином прапорщика та спадковим дворянством» [38, с.144]. Але, це не завжди спрацьовувало. Адже не всі запорожці бажали вступати до лав пікінерів, пояснює таке небажання автор, відсутністю земельного забезпечення Херсонського пікінерного полку [38, с.144].

Згодом, під поселення були виділені землі частково сучасного Кривого Рогу: «у Саксаганському, Нікопольському та частково у Казикерменському повітах». Це тривало недовго, адже у 1783 році Херсонський полк

реорганізували у легкокінний полк, а згодом зробили частиною Катеринославського козацького війська [38, с. 146-147].

Про ставлення до козаків також розповідає і наступне історичне джерело – лист від 14 квітня 1776 року написаний Г. Потьомкіним Катерині II. Якщо провести певний аналіз, можна визначити наступне:

1. Він розпочинає лист традиційним зверненням: «Всемилоствіша государиня!», одразу встановлюючи відповідний тон документу та підкреслюючи свою підданську відданість.
2. Особливо показовим є використання епітетів при звертанні до імператриці, зокрема згадка про її «ніжне та людинолюбне серце», що створює контраст із подальшим змістом листа.
3. Звинувачення проти керівництва Січі формулюються загальними фразами, без конкретизації злочинів. Показовою є цитата: «...зухвалі вчинки колишнього Січі Запорозької кошового Петра Калнишевського та його спільників судді Павла Головатого і писаря Івана Глоби, яких віроломне буйство настільки велике...» Важливо відзначити, що Потьомкін, на нашу думку, навмисно уникає конкретики, натомість використовуючи емоційно забарвлені означення: «зухвалі», «віроломні», «буйство». Це дозволяє створити образ злочинців без необхідності доведення конкретних провин.
4. Потьомкін майстерно використовує прийом «милосердного правосуддя», пропонуючи замінити смертну кару на довічне ув'язнення в монастирях: «...повеліти відправити на вічне утримання в монастирі, з яких кошового - у Соловецький, а інших - у монастирі, що знаходяться в Сибіру» [4, с.29].

Можливо, він бачив у них потенціал для майбутнього створення козацьких полків, які могли б послужити інтересам імперії на південних кордонах. Адже про це, як ми вже зазначали, він замислювався одразу після ліквідації Січі.

Аналізуючи його вчинок, можна відзначити що відправляючи колишніх лідерів Січі до монастирів на довічне ув'язнення,на він не лише уникав створення так званих «мучеників», що могло б викликати невдоволення серед козаків, але й залишав можливість їхнього повернення чи використання у майбутньому.

Отже, рішення Потьомкіна можна розглядати як стратегічний хід, спрямований на збереження цінних ресурсів і підтримання контролю над козацьким середовищем, водночас демонструючи імператриці свою вірність та мудрість у вирішенні складних ситуацій.

Зберігаючи життя козацької старшини, Потьомкін міг зміцнити свій авторитет серед козаків, залучаючи їх на бік імперії та використовуючи їхні навички та знання у майбутніх військових кампаніях. Це також відображало загальну політику російської імперії щодо інтеграції підкорених народів, використовуючи їхній потенціал для власного зміцнення.

Таким чином, лист Потьомкіна підкреслює складні політичні та соціальні процеси тієї епохи, де особиста вигода, державні інтереси перепліталися у рішеннях високопосадовців.

Заснування Катеринославського козацького війська 3 липня 1787 року стало логічним продовженням його політики, а саме масштабної військово - адміністративної реформи з реорганізації військових сил у регіоні. Про це також пише О. Бачинська, зазначаючи: «Особливу увагу на реорганізацію і збільшення місцевих військових контингентів звернув князь Григорій Потьомкін». Вже 18 липня 1775 р., тобто через півтора місяці після зруйнування Запорозької Січі, князь Григорій Потьомкін вже дав вказівки підлеглим йому губернаторам про вишукування засобів для утримання дев'яти гусарських і шести пікінерських поселених полків, а 24 грудня 1776 р. з'явився указ про їх влаштування. Проте укомплектувати їх як слід так і не вдалося» [22, с. 9].

«Невдовзі на півдні сформували Бузьке, Катеринославське, Чорноморське козацькі війська, основу яких склали колишні козаки, організовано ще

декілька формувань з греків, албанців, татар, росіян — Грецьке Албанське і Кримсько-Татарське (Таврійські національні дивізіони) війська, що також існували на правах і становищі іррегулярних козацьких військ, і паралельно розпочато організацію іррегулярних козацьких частин на Слобідській та Лівобережній Україні» [22, с. 10-11].

Доказом цього також є Іменний наказ Катерини II 16.552, виданий під впливом ідей князя, про створення Катеринославського війська: «Знаходячи подання ваше про поселення за колишньою українською лінією в губернії Катеринославській однодворців вельми корисними і до загального забезпечення меж тамтешніх надійних, наказуємо, для примноження поселених військ, звернути їх на козацьку, за прикладом Донського війська, службу...» [7, с. 864].

Як зазначає О. Бачинська, створення цього війська також відбувалося у контексті загострення відносин та підготовки до нової військової кампанії Російської імперії проти Османської імперії. Це було зумовлено прагненням імперії посилити свою владу на південних кордонах та забезпечити контроль над новоприєднаними територіями [21, с. 75].

У цьому контексті важливо звернути увагу на те, як саме організовувалося новостворене військо. Згідно з дослідженнями Паталаха, «Не мало Катеринославське військо і визначених земель для компактного поселення: козаків просто об'єднували, на зразок донських, у станиці за проживанням» [39, с. 69].

Об'єднання козаків у станиці за зразком Донського козацтва свідчить про використання вже перевіреної форми військово-соціальної організації, яка, на нашу думку була для імперії найбільш ефективною та зручною для контролю над козацьким населенням.

Однак, незважаючи на прагнення імперії сформувані ефективні козацькі підрозділи, Катеринославське військо довгий час не мало чіткого внутрішнього управління. Уряд тривалий час зволікав із врегулюванням цього питання, що призводило до зловживань з боку старшини. Протягом свого існування козацькі

війська зазнали численних реорганізацій структури: «Станом на січень 1792 року до складу Катеринославського війська входили різноманітні регулярні та іррегулярні частини. Окрім Бузьких полків, це були Чугуївський і Конвойний козацькі полки князя Григорія Потьомкіна (переформовані з Корпусу передової варті), Малоросійський регулярний полк, полк полковника Мартинова, полк підполковника Бузіна, полки прем'єр-майорів Родіонова, Іловайського, Платова, Денисова, а також піхотна козацька команда прем'єр-майора князя Трубецького. За списками на цей рік у полках налічувалося 11 196 осіб. Цікаво, що 135 козаків Катеринославської та 256 Чугуївської команд входили до особистого конвою князя Потьомкіна» [23, с. 15-16].

Переходячи від проблем організації та управління Катеринославського війська, доцільно детальніше зупинитися на його складі. Розуміння персонального та чисельного складу війська дозволяє глибше проаналізувати причини внутрішніх суперечностей та ефективність його функціонування.

Так, в одному із перших досліджень, що пов'язані з вивченням історії Катеринославського козацького війська, Р. Шиян акцентує увагу на загальних принципах комплектації війська та надає наступну інформацію: «Аналіз ордерів, наказів, розпоряджень російського військового керівництва дає підставу визначити основні принципи комплектації:

- «1) з мешканців Катеринославського намісництва;
- 2) за рахунок колишніх мешканців намісництва - вихідців з-за кордону;
- 3) за рахунок записаних до війська донських старшин та козаків, калмиків тощо.

Наказом від 14 січня 1788 р. до складу Катеринославського війська було включено:

- 1) всіх старообрядців Катеринославської губернії,
- 2) міщан і цехових Катеринославської і Харківської губернії.

До складу Катеринославського війська записували також:

- 1) вихідців з Польщі,
- 2) вихідців з українських земель,

3) вихідців з російських губерній» [46, с.2].

О. Паталах, на основі архівних документів, зазначає, що Катеринославське козацтво було досить "неоднорідним": "До війська входили регулярні полки, укомплектовані колишніми запорожцями й чугуївськими козаками: Булави Великого Гетьмана (колишній Полтавський пікінерний), Олександрійський, Херсонський, Конвойний Чугуївський, Чугуївський регулярний, Малоросійський регулярний, Бузький, волонтерські команди Гріжева, Соболевського й Кантакузина, а також однодворці Української лінії, старообрядці міщанського й купецького звань" [39, с. 169]. Цей різноманітний склад підкреслює соціальну та етнічну строкатість Катеринославського козацького війська.

Існували відмінності також у чисельності війська:

Р. Шиян у своїй статті також зазначає, що: «На 10 січня 1792 р. у 115 містах, селищах та п'яти фортецях Катеринославського та Харківського намісництв, в яких мешкали козаки Катеринославського війська, нараховувалось 41 (тисяча) 955 чоловік, які мали відношення до формування. В поході на цей час перебувало 10 (тисяч) 052 козаки» [46, с.2].

А. Авраменко, в свою чергу вказує про кількість у «понад 50 тисяч осіб, які виставляли на службу близько 10 тисяч козаків» [18, с.178].

Також, дослідник звертає увагу на помилки різних радянських енциклопедій. Зазначає у своїй роботі, що існували помилки з різними категоріями населення, описаних у різних енциклопедіях, кількістю козаків, територією розміщення Катеринославського козацького Війська. У більшості енциклопедій, як вказує Авраменко, інформація скорочена та невірна [19, с.178].

О. Апанович у своїй роботі зазначала про чисельність 10 полків. [20, с. 322].

Є. Петренко в свою чергу підтверджує інформацію про 10 полків, але кількість осіб вказує більшою, а саме 17,5 тисяч козаків [40, с. 137].

О. Уткін зазначав, що: «На початковому етапі всього у військо було зараховано більше 50 тис. чоловік, які виставляли на службу 10 тис. козаків. Безпосередні військові формування Катеринославського козачого війська у листопаді 1787 року включали 1-й і 2-й Бузькі козачі полки, Катеринославський кінний козацький полк.», використовуючи воєнну енциклопедію [45, с. 4].

Якщо казати про етнічний склад Катеринославського козацького війська, дослідник, О. Уткін, надає у своїй статті «більш детальний опис конкретних груп населення, що увійшли до складу війська, а саме: «До складу війська увійшли: мешканці Чугуєва і поближких поселень, старообрядці, які повернулися з Польщі й оселилися у слободах на правому березі Дніпра; міщани та однодворці Катеринославської, Вознесенської і Харківської губерній; козаки Бузького полку, що утворився із арнаутів, молдаван, валахів і селян, куплених урядом у поміщиків в населених пунктах між Бугом та Інгульцем» [45, с. 4].

О. Бачинська зосереджується на динаміці поповнення війська та різноманітності його складу, вказуючи наступне: «Згодом, нове військо стало поповнюватися за рахунок розкольників, міщан, купців, козаків колишньої Гетьманщини та особисто вільних селян Катеринославського та Харківського намісництв [22, с. 11].

Так, в 1787 р. передбачалось відпустити до війська 762 однодворців та казенних селян Курської губернії, які через нестачу землі “несправно” сплачували податки. Надалі були зараховані здібні до козацької служби селяни польських маєтків князя Потьомкіна, старообрядці Катеринославської губернії, заштатні церковники і всі верстви міщан Катеринославської, Вознесенської, Харківської губерній (за виключенням найбільш заможних осіб, що бажали перейти до купецького звання, а також греки, вірмени, які були звільнені від військової служби), мешканці м. Чугуєва, суміжних з ним поселень та Катеринославський кінний козацький» [22, с.11].

Підсумовуючи, історія Катеринославського козацтва та Запорізького війська нерозривно пов’язана. Козацтво завжди було непереборною перепорою на шляху імперських амбіцій. У контексті російсько-турецьких війн, козацтво,

як і січове, так і Катеринославське, суттєво сприяло успіху у бойових діях, що сприймалося владою як можливий виклик її авторитету.

Катеринославське військо потерпало через певну неорганізованість з боку влади щодо вирішення організаційних питань, також складності надавала й «неоднорідна» комплектація. Так, поряд з досвідченими козацькими полками, були присутні і звичайні мешканці, виходці з монастирів, що ускладнювало процес навчання війська та подальшу його ефективність. Відсутність спільного військового досвіду серед особового складу спричиняла труднощі у встановленні дисципліни та єдиних тактичних підходів. Це призводило до зниження згуртованості підрозділів та ускладнювало їхню готовність до спільних військових дій.

2.2. Катеринославське козацьке військо на Криворіжжі

У контексті вивчення регіональної історії особливої уваги заслуговують питання походження та ранньої історії населених пунктів Придніпров'я. Звернення до джерелознавчих матеріалів дозволяє реконструювати маловідомі сторінки формування адміністративно-територіальної структури Криворізького регіону.

Криворіжжя - це місто з багатою історією та культурою, яке глибоко пов'язане з козацьким минулим. Вважається, що Кривий Ріг був заснований запорізькими козаками, і тут довгий час вони й жили. Підтвердженням цього є численні історичні згадки та дослідження. Так, наприклад, у своєму дослідженні історикня Т. Недосекіна зазначає: «Перша офіційна письмова згадка про Кривий Ріг знайдена у «Розписі заснованих поштових станцій по річці Інгулець від Кременчука до Херсона», що датована 1775 роком» [37, с. 87-88].

Говорячи про назву населеного пункту варто зазначити: «Свою назву місто отримало від форми кривого мису (наче рогу за формою) на злитті річок Інгулець і Саксагань, де саме і було засновано перше козацьке поселення. За іншою версією назву місту дав запорожець Ріг на прізвисько Кривий через

втрату одного ока в боях, який оселився в цьому мальовничому місці.» [37, с. 87-88].

Про козацькі корені поселення, підкреслюючи стратегічну важливість міста Кривого Рогу як важливого козацького осередка та його ролі у військово-торговельних комунікаціях вказує також і науковець П. Варгатюк описуючи наступне: "Поселення було розташоване на одній з важливих козацьких комунікацій – Кизикерменському шляху; на схід від нього пролягав Микитинський шлях. Цими шляхами у квітні 1648 року запорожці і повсталі селяни під керівництвом Богдана Хмельницького йшли назустріч авангарду військ Потоцького. У XVIII столітті Кривий Ріг, що став великим запорізьким поселенням, входив до Інгульської паланки (повіту) Запорізької Січі. В 1781 році тут було 412 дворів з 2184 жителями. У наступні роки кількість населення зростала" [24, с.286].

Дослідники О. Мельник та С. Балабанов у своїй праці «Історична енциклопедія Криворіжжя» підкреслюють кілька ключових аспектів розвитку Криворіжжя в кінці XVIII століття, а саме значення Запорізької Січі у формуванні ранніх поселень на цій території, вказуючи наступне: «Під час існування Запорізької Січі у межах сучасного Криворіжжя нараховувалося близько 10 зимівників з населенням не менше, ніж 120 осіб. Після знищення володінь запорожців край став ареною колонізаційної діяльності намісника князя Г. Потьомкіна» [26, с. 295].

Переселення різних груп селян, а також перепис 1787 року демонструє активні зусилля з освоєння та заселення регіону, а також підтверджує значний ріст Кривого Рогу як поселення, що свідчить про економічний розвиток та стабільне зростання громади, про що згадується у праці дослідників [33, с. 295].

«З 1784 на Криворіжжя розпочато переселення економічних (колиш. церковних) і поміщицьких селян для заселення отриманих наділів одночасно сюди перевозять і державних селян у слободи (Кривий Ріг, Широке, Шестерня). Під час ревізії (перепису) 1787 у Кривому Розі було 68 дворів і 216 душ

чоловічого населення – тобто загальна кількість жителів досягала близько 450 осіб» [33, с. 295].

Наступний цікавий аспект вказує нам на зміну власності та структури управління землями. Звільнення переселених селян від податків на десять років було стимулом для освоєння нових територій та зростання соціально-економічного життя регіону, про що й зазначається у дослідженні О. Мельника та С. Балабанова:

«У 1781–85 рр. більшість вільних земель сучасного Криворіжжя було роздано поміщикам з Росії та колишній козацькій старшині. Поміщицькі і держ. селяни, переселені у край, звільнялися від податків на 10 років» [33, с.295].

У контексті дослідження історії Криворіжжя особливого значення набуває період існування Нової Запорізької Січі (1734–1775), який характеризується активною присутністю видатних військових діячів на цій території.

Архівні джерела та історіографічні матеріали дозволяють реконструювати картину перебування запорізьких старшин у межах сучасного Криворіжжя. Зокрема, в означений період тут побували та деякий час проживали відомі кошові отамани: Павло Кирилович (Семенович) Козелецький (1770–1771 рр.) та Григорій Федорович Лантух (1771 р.) . До Ставки Коша, що розташовувалася біля Кривого Рогу, приїздили також наказні отамани та військовий суддя Микола Тимофійович Косап (1770 р.) [33, с. 338].

Особливо важливою є роль військових діячів у формуванні соціально-просторової структури регіону. Зокрема, з південною частиною Криворіжжя (сучасний Широківський район) пов'язане ім'я полковника Сидора Білого – героя штурму Очакова, який у 1789 році отримав смертельне поранення [33, с. 338].

Особливої уваги заслуговує постать Андрія Ляха, який після ліквідації Січі заснував на отриманих біля Інгульця землях село Андріївку (нині затоплене Карачунівським водосховищем) [33, с. 338].

Не менш цікавою є постать Василя Богацького – одного з видних старшин Запорізького війська. На початку 1760-х років він мав власний зимівник біля злиття річок Інгульця й Саксагані. Окрім того, Богацький брав участь у важливих дипломатичних процесах, зокрема, був одним з делегатів на прикордонних переговорах з Польщею у 1749 році [33, с. 338].

Таким чином, період Нової Запорізької Січі став визначальним етапом формування соціально-просторової структури Криворіжжя, що характеризувався активною діяльністю військових старшин, заснуванням поселень та ініціюванням процесів освоєння регіону.

У контексті дослідження регіональної політики Російської імперії наприкінці XVIII століття особливої уваги заслуговують процеси, пов'язані з освоєнням Криворіжжя. Цікавим моментом, на думку сучасного українського історика Ярослава Грицака є те, що "Окремим декретом від 1785 року Катерина II оголосила, що південні степи (Криворіжжя в тому числі) не знатимуть кріпацтва: вони мали заселятись селянами і відставними солдатами". І в той же час проявляються подвійні стандарти царизму: "Водночас Катерина II щедро роздавала ново приєднані землі своїм фаворитам (в тому числі і "Потьомкі") можновладним чиновникам та офіцерам" [27, с. 42]. Це означає, що паралельно з декларованою лібералізацією землекористування імперська влада демонструвала виразні ознаки станової нерівності.

Показовою ілюстрацією внутрішніх зіткнень того періоду є епізод, описаний краєзнавцем Олександром Козленком. Йдеться про принципову позицію козацького отамана Сидора Білого, який відмовився від "ганебного подарунка" – поселення Кривий Ріг, що було заселене козаками [29, с.85].

Логічним продовженням означених процесів стало формування Катеринославського козацького війська у 1787 році. Це військове формування було стратегічною відповіддю Російської імперії на геополітичні виклики, зокрема на потребу в мобільних та досвідчених військових підрозділах напередодні та під час Російсько-турецької війни 1787-1792 років, що свідчить про стратегічну важливість козацтва в імперських військових планах.

Про те що Катеринославське козацьке військо було важливим підрозділом у контексті цієї війни свідчать такі згадки: «У російсько-турецькій війні 1787 – 1791 років козаки Катеринославського корпусу брали участь на головному театрі воєнних дій на території Причорномор'я ...»[45, с.9]. Їх участь на ключових напрямках воєнних дій підкреслює значущість козацьких сил у досягненні військових цілей.

Катеринославські козаки брали участь у захопленні фортець:

- 1) Очаків,
- 2) Кінбурн,
- 3) Хаджибей
- 4) Ізмаїл.

Вони відігравали ключову роль у забезпеченні успіху військових операцій і здійснювали розвідку, що дозволяло командуванню отримувати актуальну інформацію про позиції та плани ворога.

Детальніше про битву в районі фортеці Очакову розповідає нам наступне джерело: «..В районі турецької фортеці Очаків, яку в липні 1788 року блокувала 80-тисячна армія Г. Потьомкіна з суші, а з боку Дніпровського лиману – флотилія галер, що двічі розбила до цього турецький флот. Фортецю захищав 15-тисячний турецький гарнізон, який 27 липня частиною своїх сил (2 тис. чоловік) зробив відчайдушну спробу прорвати блокаду, але козаки М. Платова та І. Ісаєва завдали цьому заgonу значних втрат, примусивши його відступити в місто. Говорячи про цей бій, О. Суворов у рапорті Г. Потьомкіну відзначав героїзм козаків Бузького полку на чолі з полковником П. Скаржинським, стрільців Фанагорійського гренадерського полку, які відбивали атаки турецького заgonу під Очаковом. «Наші люди так бились, що стримати їх було неможливо»» [45, с. 9].

Попри важкі втрати, о були характерними для російської армії ця битва стала переломною в облозі Очакова. У підсумку, в грудні 1788 року, після тривалої облоги та кількох штурмів, фортеця була взята. Фортеця мала стратегічне значення, контролюючи вихід до Чорного моря та перешкоджаючи

російському флоту оперувати в північно-західній частині регіону. Захоплення Очакова було ключовим для встановлення контролю над узбережжям.

Аналізуючи цю битву, ми бачимо, як злагоджені дії та стратегічне планування призвели до успіху в надзвичайно складних умовах: «Про мужність і героїзм воїнів, що штурмували Ізмаїл, в тому числі козаків Катеринославського корпусу, відзначається у рапорті від 21 грудня 1790 року. В джерелах відзначається висока бойова майстерність піхотинців, козаків Бузького полку, які наступали в 4-й штурмовій колоні. Разом з іншими воїнами вони атакували фортецю під шквальним артилерійським вогнем турецьких батарей, подолали рів, поставили драбини, вийшли на оборонний вал і заволоділи бастіоном. У цей критичний момент з боку Бендерських воріт турки провели потужну контратаку з метою розрізати наступаючу колону російських військ. Але завдяки мужності і вмілим діям козачих командирів С. Грекова та І. Іловайського, сміливим і хоробрим козакам-катеринославцям ця атака була відбита і наступ колони вглиб фортеці тривав. Після десятигодинного штурму Ізмаїл було взято» [45, с. 11].

Козаки, зі своїм унікальним військовим досвідом та традиціями, стали незамінними у боротьбі з зовнішніми ворогами та захисті кордонів. Їхня готовність до служби та висока мобільність робили їх ідеальними для швидкого формування бойових підрозділів.

Переваги у створенні саме козацьких полків описуються у статті Уткіна: «У разі потреби такі військові частини формувалися, бо козацтво було впорядкованим і дешевим для країни військом», а також «козацькі формування відзначалися згуртованістю і хоробрістю, добрим володінням зброєю, іншими бойовими якостями. І зовсім не випадково запорожці ставали згодом бойовим ядром Чорноморського, Бузького і Катеринославського козачих військ» [45, с. 12].

Коли війна закінчилась, потреба в козаках зменшувалась. Говорячи про причини ліквідування Катеринославського війська можна зазначити, що : «З підписанням мирної Ясської угоди 1791 р. з Туреччиною, російський уряд

втратив потребу в значній кількості кінноти і війська, як бойової сили. Крім усього іншого численне військове населення користувалось пільгами і не сплачувало багато з установлених в регіоні податків, а «покозачені» селяни були носієм небезпечних для стабільності настроїв. 50-тисячне військо, сформоване підчас війни, складалось з дуже різнорідних елементів і виявилось не життєздатним. Все це викликало наказ про скасування Катеринославського війська у червні 1796 р» [23, с.2 0].

Наказом 17.468 від 5 червня 1796 р. офіційно скасували Катеринославське козацтво: «Іменний, даний Катеринославському, Вознесенському і Таврійському Генерал-Губернатору князю Зубову. – Про розподіл людей, що складають Катеринославське козаچه військо; про складання Вознесенського козачого війська з шести полків. – З додатком штату цього війська і положення про управління ним» [15, с. 887].

Катеринославське козацтво фактично повторювало долю Січі, Після завершення російсько-турецьких воєн та зміцнення південних кордонів імперії потреба в козацьких військах зменшувалась, що врешті призводило до їх ліквідації.

Після ліквідації Катеринославського козацького війська, доля його козаків склалася непросто. Колишні козаки стали селянами, зокрема з Бузького полку (понад 3 тисячі осіб), однак вони не змирилися зі своїм новим статусом. Загалом їх налічувалося 6383 особи, які проживали в Єлисаветградському, Ольвіопольському та Херсонському повітах [45, с. 13].

Попри їхні протести, козаків було перетворено на державних селян, підпорядкувавши місцевій земській адміністрації [23, с. 38].

Під час минулої війни між Російської імперії та Османської Катерина II зруйнувала Січ, після цієї війни, Російська імперія знову отримала перемогу, кордони розширилися, а отже потреба у захисті прикордоння зникла [39, с.6 8-69].

Автори наводять паралелі до зруйнування Січі, історія якої так тісно переплітається і з Катеринославським козацтвом.

Отже, Катеринославське козацьке військо, відіграло важливу роль у військових діях проти Османської імперії, проте після завершення війни імперія, побоючись їх сили ліквідувала козацтво. Козаки були перетворені на державних селян, депортовані до Кубані.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження демонструє, що Криворіжжя має багату історію, тісно пов'язану з козацькою спадщиною та колонізаційними процесами кінця XVIII століття. Важливими елементами цього розвитку були як географічні особливості регіону, так і стратегічна значущість його розташування. Звернення до історичних джерел дозволило реконструювати маловідомі аспекти формування адміністративно-територіальної структури Криворіжжя, що підкреслює значущість комплексного підходу до вивчення регіональної історії.

Історія Катеринославського козацького війська є невід'ємною частиною історії Запорізького козацтва і відображає складні політичні та військові процеси кінця XVIII століття. Після перемоги Російської імперії у війні з Туреччиною 1768-1774 років, уряд побоювався козацьких повстань і намагався контролювати їх різними способами, вбачаючи в козаках потенційну загрозу. Ці зусилля врешті-решт призвели до створення Катеринославського війська в 1787 році під керівництвом князя Потьомкіна, який прагнув зібрати розсіяні залишки запорізьких козаків і використати їх військовий досвід у нових умовах. Його ініціативи включали не лише реорганізацію військових підрозділів, але й формування нових частин із різних етнічних груп. Катеринославське військо складалося з різноманітних регулярних та іррегулярних частин, включаючи колишніх запорожців, чугуївських козаків, старообрядців, міщан, цехових та вихідців з інших регіонів.

Військо мало неоднорідний склад і стикалося з численними проблемами внутрішнього управління, включаючи зловживання з боку старшини. Катеринославські козаки відігравали ключову роль у військових операціях,

таких як захоплення фортець Очаків, Кінбурн, Хаджибей та Ізмаїл. Вони виконували розвідку, яка дозволяла командуванню отримувати актуальну інформацію про плани та позиції ворога, що сприяло успіху цих операцій.

Активна колонізаційна політика російської імперії, роздача земель поміщикам та переселення селян сприяли економічному розвитку та демографічному зростанню регіону. Нова Запорізька Січ відіграла ключову роль у формуванні соціально-просторової структури, а постаті видатних військових діячів залишили вагомий слід у його історії.

Таким чином, всебічне вивчення історії Криворіжжя та Катеринославського козацького війська дозволяє глибше зрозуміти процеси, які формували регіон та визначали його подальший розвиток. Значення цих історичних подій підкреслює важливість козацької спадщини та вплив колонізаційної політики російської імперії на формування соціально-економічної структури регіону. Ці фактори разом сприяли становленню Криворіжжя як важливого військово-стратегічного та культурного центру.

РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦТВА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1. Вивчення історії Катеринославського козацтва в шкільному курсі історії.

Аналіз стану викладання історії Катеринославського козацтва в шкільному курсі історії показує, що ця тема потребує більшої уваги. Базуючись на власних спостереженнях за роботою досвідчених учителів історії, а також аналізуючи уроки, опубліковані в мережі Інтернет та методичних журналах, можна зробити кілька висновків:

Багато вчителів використовують традиційні методи викладання, такі як: розповідь вчителя та робота з підручником. Наприклад, уроки, опубліковані на платформі «Всеосвіта», часто містять докладні розповіді про основні події та персоналії, пов'язані з добою козацтва. Однак, такі уроки часто не включають елементи критичного мислення та активного залучення учнів.

Вивчаючи досвід вчителів за матеріалами, розміщеними на різноманітних платформах, зокрема за конспектами до уроків та численними презентаціями, можна спостерігати широкий спектр підходів та методів викладання історії ліквідації Запорізької Січі.

Ознайомлення з досвідом та наробками досвідчених педагогів є важливим етапом у формуванні практичних навичок викладання та розробки власних навчально-методичних матеріалів, таких як: конспекти уроків та презентації.

Деякі вчителі застосовують інтерактивні методи, такі як: проєктна робота та рольові ігри. Наприклад, на платформі «На урок» є уроки, де учні створюють міні-проєкти на тему козацтва, що дозволяє їм більш глибоко зануритися в матеріал та розвивати навички дослідження.

Аналіз уроків, опублікованих у методичних журналах, свідчить про активне використання візуальних матеріалів, таких як карти, ілюстрації та фотографії, що допомагає учням краще зрозуміти історичний контекст та візуалізувати події, які вивчаються.

До прикладу, аналіз конспекта уроку з теми: «Політика Російської імперії щодо українських етнічних територій. Козацтво після ліквідації Запорозької Січі», розроблений вчителем історії та правознавства Запорізької загальноосвітньої школи I – III ступенів № 86 Товкач Валентиною Миколаївною.

Під час розробки уроку вчитель визначає наступні цілі: з'ясування місця України в системі міжнародних відносин у першій третині XIX ст., вплив воєн Російської імперії на життя українців, долю козаків після ліквідації Запорозької Січі, а також характеристику діяльності Йосипа Гладкого [44].

Урок спрямований на розвиток умінь працювати з історичними джерелами, аналізувати їх, робити висновки, виділяти головне і другорядне, систематизувати історичний матеріал, висловлювати свою точку зору щодо певних історичних подій, складати історичний портрет Йосипа Гладкого, а також виховувати національні та патріотичні почуття і любов до Батьківщини [44].

Основні поняття, які планується розглянути на уроці, включають: братовбивча війна, наполеоніди, військові поселення, козацьке ополчення, земське ополчення, Чорноморське козацьке військо, Задунайська Січ, Азовське козацьке військо, Кубанське козацьке військо. Використовуються карта, роздатковий матеріал з документами, схемами, таблицями, підручник з історії України для 9 класу, відеопроєктор або комп'ютер [44].

На початку уроку вчитель проводить привітання учнів, перевірку присутності та фронтальне опитування для перевірки домашнього завдання [39]. Актуалізація опорних знань відбувається за допомогою бесіди за запитаннями, що дозволяє встановити зв'язок з попередньо вивченим матеріалом. Запитання охоплюють аспекти зовнішньої політики України у другій половині XVIII століття, наслідки російсько-турецьких війн для України та стратегічне значення України для Російської імперії [44].

Мотивація здійснюється через промову вчителя про місце Наддніпрянської України в системі міжнародних відносин у першій половині

XIX ст. Вчитель наголошує на відсутності власної державності, яка перетворила Наддніпрянщину на об'єкт політичних комбінацій інших держав, а також на увагу європейських політиків до українських земель, які розробляли плани ослаблення Російської імперії [44].

План вивчення теми включає: російсько-турецьку війну 1806–1812 рр., українські землі під час війни Росії з Наполеоном, місце України в російсько-турецькій війні 1828-1829 років, Азовське козацьке військо [44].

Клас поділяється на три групи для роботи з роздатковими таблицями. Кожна група отримує картку з пропусками і, працюючи з підручником, заповнює ці пропуски. Після цього проводиться перевірка виконаного завдання [39].

Для вивчення питання плану «Російсько-французька війна 1812 року та Україна» учні опрацьовують схеми у трьох групах: плани Наполеона щодо України, ставлення українців до Наполеона, участь українців у війні з Наполеоном. Після опрацювання схем учням надається слово для відповідей [44].

Учні ознайомлюються з документом і виконують завдання, визначаючи наслідки війни для українських земель, відновлення козацьких полків, закордонний похід українських козаків, створення військових поселень та економічне виснаження українських земель [44].

Учні виконують завдання за текстом параграфа, визначаючи причини, хід війни та її підсумки [39]. Підсумки уроку включають обговорення результатів роботи груп, аналіз документів та визначення наслідків вивчених подій для українських земель. Учні демонструють свої знання через дискусії та відповіді на запитання, що сприяє розвитку критичного мислення та поглибленню розуміння історичних подій [44].

На відміну від підходу Товкач В.М., цікавим прикладом є методична розробка квесту на тему «Історичний квест «Катеринослав. Дніпропетровськ. Дніпро»», розроблений вчителями Шевченко Оленою та Мазуренко Валентиною (рецензент: Ізотова Олександра) [32].

Метою квесту є розширення знань учнів про історію рідного краю, виховання національної самосвідомості, формування громадянської та загальнокультурної компетентностей, почуття патріотизму, уміння працювати у команді та розвиток творчих здібностей.

Попередня підготовка включає написання сценарію квесту, оформлення станцій, залучення учнів до роботи, виготовлення маршрутних листів та підготовку реквізиту.

У цьому квесті автори залучають учнів у активну діяльність за допомогою ілюстративних матеріалів, зображень історичних осіб та споруд, стимулюючи їх до досліджень і аналізу.

Учні виконують різноманітні завдання, працюють у командах, досліджують інформацію, і в результаті отримують дипломи за успішне проходження квесту.

Матеріали розробки включають сценарій історичного квесту, який може бути використаний як на занятті з історії України, так і в позакласній роботі. Методична розробка рекомендована для викладачів історії та керівників груп. На думку авторів, квест є інноваційним методом з елементами проблемного навчання, який мотивує до нових знань за допомогою рольової гри.

Змістова лінія квесту включає вступ, керівництво до дії, центральне завдання, список інформаційних ресурсів, опис процедури роботи та розробку критеріїв оцінювання. У висновку автори аналізують досвід, отриманий учасниками квесту [32].

Основними засадами квесту є питання, розраховані на застосування логіки, однозначність відповіді, регламентований час на обговорення, залучення всіх учасників, міжпредметні зв'язки та застосування знань у новій ситуації. Основна ідея квесту полягає у розвитку навчально-пізнавальної активності учнів у умовах, коли їхня увага, емоційно-вольова сфера готові до активного опрацювання навчального матеріалу [32].

Хід квесту розпочинається з організаційного моменту, де учасники збираються у класі, ведучий пояснює правила квесту та видає маршрутні листи

із зазначеними зупинками-категоріями. Після проходження кожної зупинки-категорії та виконання завдання нараховуються бали, які записуються у маршрутний лист. На кожній зупинці працює викладач. Перемагає команда, яка перша правильно виконала завдання і набрала найбільшу кількість балів. Квест включає три категорії: «Люби та знай свій рідний край», «Видатні діячі нашого краю» та «Відомі пам'ятники та визначні місця нашого міста».

Учасники виконують завдання, пов'язані з історією краю, визначними постатями та пам'ятниками. Загалом, квест як інтелектуальне змагання, основою якого є послідовне виконання командами заздалегідь підготовлених завдань, добре зарекомендував себе у навчальному процесі. Застосування таких форм забезпечує формування різних компетентностей учнів та суттєво підвищує пізнавальний інтерес до історії краю та держави. Ця навчальна технологія має чітко поставлене дидактичне завдання, ігровий задум, визначені правила та реалізується з метою підвищення знань і вмінь учнів у ХХІ ст. [32].

Серед переваг квесту можна виділити наступні: він дозволяє учням пізнати один одного в умовах необхідності прийняття швидких рішень, виявляє приховані якості учнів, розвиває логічне мислення, інтуїцію, вміння швидко знаходити вихід із складної ситуації, допомагає краще ознайомитися з темою, забезпечує швидку актуалізацію інформації, ігрові етапи дозволяють спільно пережити емоційні сплески, що психологічно зближує учнів, викликає позитивні емоції і сприяє розвитку комунікабельності.

Аналіз конспекту-уроку з теми «Правобережна Україна. Землі Західної України у 20-90-х роках ХVІІІ ст.», розробленого Смирновою Лідією Миколаївною, вчителем історії ЗОШ І-ІІІ ступенів № 9 Покровської міської ради Донецької області, показує добре структурований підхід до викладання історії, а також включає в себе сучасні різноманітні методи та форми проведення уроку [42].

Мета уроку полягає у формуванні в учнів знань про соціально-економічне та політичне становище українських земель під владою Польщі у другій половині ХVІІІ ст., охарактеризації гайдамацького та опришківського рухів на

українських землях, зіставленні інформації з різних історичних джерел, формуванні вмінь робити висновки, порівняння, висловлювати свою точку зору та працювати з картою. Такий підхід сприяє глибшому розумінню історичних процесів і розвитку критичного мислення учнів [42].

Очікувані результати уроку орієнтують учнів на встановлення причин і наслідків гайдамацького руху на Правобережжі та опришківського руху на Підкарпатті, визначення періоду розгортання цих рухів, тлумачення змісту понять «гайдамаки», «Коліївщина», «опришки», показання на карті районів розгортання цих рухів, а також обґрунтування власних суджень про діяльність ватажків селянських виступів. Така спрямованість допомагає учням систематизувати та поглибити свої знання [42].

Тип уроку визначено як інтерактивне дослідження, що передбачає активне залучення учнів до процесу навчання через використання підручників, історичних атласів, історичних документів, роздаткових матеріалів та репродукцій картин українських художників. Використання різних джерел інформації та наочних матеріалів сприяє розвитку вмінь аналізувати історичні події та формулювати власні судження.

План уроку передбачає два основні розділи: «Правобережна Україна. Гайдамаки. Коліївщина» та «Буковина, Східна Галичина, Закарпаття. Рух опришків». Це дозволяє чітко структурувати навчальний матеріал та забезпечити його послідовне опрацювання.

Підготовчий етап уроку включає перевірку готовності класу до уроку та активізацію пізнавальної діяльності учнів через показ на карті розподілу українських земель за умовами «Вічного миру» від 1686 року. Такий підхід сприяє актуалізації опорних знань учнів та налаштовує їх на сприйняття нового матеріалу.

На першому етапі уроку вчитель оголошує тему, визначає навчальні цілі та мотивує пізнавальну діяльність учнів. Вчитель пропонує учням визначити, про що натякають наведені картини, використовуючи вправу «Озвуч картину».

Це допомагає учням зосередитися на візуальних джерелах інформації і розвинути навички аналізу.

Після оголошення теми уроку вчитель використовує прийом «Кроки вперед», заохочуючи учнів висловити свої думки щодо очікуваних результатів уроку. Учні формулюють навчальні цілі та завдання, зокрема опрацювання історичних джерел, тлумачення змісту термінів, встановлення причин і наслідків гайдамацького повстання та опришківського руху, визначення території, де відбувалися повстання, та обґрунтування власних суджень про діяльність ватажків селянських виступів.

Мотивація пізнавальної діяльності забезпечується через обговорення трагічних і героїчних подій гайдамацького повстання, яке називають Коліївщиною, та опришківського руху. Вчитель звертає увагу на різні підходи до оцінки гайдамацького руху в українській, польській, російській та єврейській історіографії, показуючи, що ці події досі викликають дискусії серед істориків.

Українські історики переважно розглядають Коліївщину як соціальну та національно-визвольну боротьбу зі шляхтою, тоді як польські історики часто вважають повстання інспірованим Росією проти Барської конфедерації. Сучасники, зокрема представники влади Речі Посполитої, оголошували повсталих розбійниками, які начебто безпричинно виступали проти різних станів суспільства, вбиваючи панів, поляків та євреїв, і тому отримали назву гайдамаки (від турецько-арабського «hajdemaк» – гнати, відбирати, займатися розбоєм). Англійський історик Ерік Гобсбон вживає поняття «соціальне розбійництво», говорячи про селян-втікачів, які час від часу грабували шляхетські маєтки.

Вчитель також використовує цитату з поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки», щоб підкреслити трагічність та героїзм цих подій і заохотити учнів до аналізу історичних подій [42].

Перегляд відео «Тарас Григорович Шевченко. «Холодний яр»» додає візуальний контекст до обговорюваних подій і сприяє подальшій мотивації

учнів. На цьому етапі уроку учні також ставлять проблемне питання: «Уманська різанина чи Уманська трагедія 1768 р.: «дві сторони» чотирьох історичних пам'ятей», що допомагає їм зосередитися на аналізі складних подій і різних точок зору на них.

Таким чином, цей етап уроку сприяє формуванню критичного мислення учнів, розвитку їхніх умінь аналізувати історичні джерела та висловлювати власні судження.

Під час опрацювання нового навчального матеріалу вчитель використовує інтерактивні методи навчання. Для визначення причин та наслідків гайдамацького руху застосовується прийом «Риб'ячий скелет». Учні працюють із текстом підручника та історичними джерелами, аналізуючи соціальні, релігійні та національні причини повстання, такі як покріпачення, безправ'я, утиски православ'я та ополячення.

Розвиток умінь і навичок опрацювання історичних джерел, зіставлення і порівняння здійснюється через групову роботу з документами. Група № 1 працює з документами Київської губернської канцелярії про дії повстанських загонів на чолі з Максимом Залізняком. Учні аналізують, що в документі йдеться про повстання, очолюване Залізняком, і його боротьбу проти поляків. Документ висвітлює перебіг повстання, його організацію та жорстокість покарання керівників повстання, таких як Залізняк і його спільники, які були засуджені до биття кнутом, вирізання ніздрів і заслання на каторжну роботу. Учні мають висловити власну думку щодо жорстокості покарання [42].

Група № 2 працює з двома джерелами: статтею Тараса Чухліба «Судити чи розуміти гайдамаків?» та витягом з документу «К истории Уманской резни 1768 г.». Учні аналізують, що в першому документі йдеться про прагнення відновити кордони Українського гетьманату та відновлення повноцінного функціонування православної церкви. Вони досліджують організацію повстання, його ідеологічну спрямованість та соціальну базу. Другий документ висвітлює різні погляди на події Коліївщини, розбіжності у ставленні до

повстанців і їхню боротьбу за певну ідею. Учні мають визначити ставлення автора до повстання та розбіжності у висвітленні подій [42].

Група № 3 аналізує «Універсал» до селян Західної України (1768 р.), в якому закликається населення до повстання проти панів і визволення від неволі. Учні досліджують, про що йдеться у документі, до чого закликав «Універсал» та чим аргументували свої дії повсталі. Вони мають зрозуміти, що універсал закликав селян до визволення від ярма і тягарів, які вони терпіли від своїх панів, і обіцяв допомогу захисників, які помстяться за їхні кривди [42].

Група № 4 працює з документом, що описує події в Умані під час повстання. Учні досліджують, як гайдамаки за допомогою сотника Івана Гонти захопили місто, знищували костели, єзуїтські школи, шляхетські палаци, розподіляли шляхетську землю між селянами та ліквідовували важкі повинності. Вони також аналізують, чому повстанці виявляли таку жорстокість до своїх противників, і як ці дії вплинули на подальший перебіг повстання [42].

Таким чином, на цьому етапі уроку учні опрацьовують новий навчальний матеріал, розвивають навички аналізу історичних джерел, зіставлення і порівняння, а також формулювання власних суджень. Це сприяє глибшому розумінню історичних процесів та подій, які відбувалися на Правобережній Україні у другій половині XVIII століття.

Варто зауважити, що в ході уроку учні також працюють з літературними джерелами, аналізуючи уривки із поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» та українських народних пісень, які характеризують події Коліївщини та керівників цього повстання.

Група № 1 аналізує уривок з поеми, який описує підпалення міст та сіл гайдамаками. Учні мають визначити, які події гайдамацького руху описано в уривку та яке ставлення Т. Г. Шевченка до гайдамацького повстання. В уривку описано, як гайдамаки палять міста та села України, зокрема Смілянщину, Корсунь, Канів, Чигирин та Черкаси, поширюючи повстання до Волині. Т. Г. Шевченко зображує гайдамацький рух як стихійне та руйнівне явище, що несе

смерть і руйнування, але водночас це виглядає як боротьба за справедливість [42].

Група № 2 працює з уривком, де Т. Г. Шевченко називає події гайдамацького руху «лихом» для України. Учні мають з'ясувати, чому поет використовує це слово для змальованих подій, та відповісти на запитання, хто винен у тому, що сталося на Україні. У цьому уривку Шевченко змальовує гайдамацький рух як трагічний і руйнівний для українського народу, наголошуючи на кровопролитті та роз'єднанні. Він звертається до питання вини та наголошує, що люди, які мають жити разом у мирі та злагоді, знищують один одного через заздрість та ненависть [42].

Група № 3 аналізує уривок, в якому описано облогу Умані гайдамаками. Учні мають визначити подію з історії Коліївщини, описану в уривку, та сформулювати ставлення авторів до описаних подій і керівників повстання. В уривку описується, як гайдамаки обступили та затопили Умань, вбиваючи поляків та євреїв, і як Гонта та Залізняк керують цим процесом. Т. Г. Шевченко змальовує гайдамацький рух як жорстокий і безжальний, але одночасно наголошує на його справедливості в очах повсталих [42].

Група № 4 працює з уривком, в якому описано битву за Умань під керівництвом Максима Залізняка. Учні мають визначити подію з історії Коліївщини та сформулювати ставлення авторів до описаних подій і керівників повстання. В уривку описується, як Залізняк зібрав військо, обступив Умань і атакував місто. Народна пісня зображує Залізняка як героїчного воїна, який бореться проти панів і здобуває славу. Порівняння з уривками Шевченка показує, що народна творчість більше підкреслює героїзм та перемоги гайдамаків, тоді як Шевченко акцентує на їхній жорстокості та руйнівності [42].

Смирнова пропонує учням виконати кілька інтерактивних вправ, які сприяють глибшому розумінню історичних подій та понятійного апарату, пов'язаного з гайдамацьким рухом.

Вправа «Картограф» залучає учнів до роботи з картою, де вони повинні визначити місце початку Коліївщини, назвати містечка, визволені від шляхти,

та показати на карті території, охоплені повстанням 1768 року. Ця вправа сприяє розвитку просторового мислення та вмінь працювати з картографічними матеріалами. Учні вивчають такі місця як Матронинський монастир, урочище Холодний Яр, Жаботин, Сміла, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав та Київське, Брацлавське, Волинське, Подільське воєводства Правобережжя [42].

Вправа «Тлумач» спрямована на засвоєння ключових історичних понять. Використовуючи словник підручника, учні формулюють визначення таких термінів, як «гайдамаки», «гайдамацький рух», «Коліївщина», «Барська конфедерація» та «опришки». Це допомагає їм краще зрозуміти сутність та характер гайдамацького та опришківського рухів, а також їхні причини та наслідки. Наприклад, гайдамаки визначаються як селяни-втікачі, які об'єднувалися у ватаги з метою помститися магнатам та шляхті за гноблення, а гайдамацький рух – як широкий народний рух на Правобережжі проти шляхетського свавілля та утисків православної шляхти [42].

Вправа «Хронограф» включає визначення періоду розгортання гайдамацького й опришківського рухів та розміщення основних дат на стрічці часу. Учні дізнаються, що термін «гайдамацький» вперше було вжито у 1717 році, а також вивчають дати Коліївщини та появи перших загонів опришків. Учитель звертає увагу на тривалість боротьби народних месників, що допомагає учням зрозуміти історичний контекст та хронологічні рамки подій [42].

Завершується етап постановкою проблемного запитання всьому класу: «Уманська різанина чи Уманська трагедія 1768 р.: «дві сторони» чотирьох історичних пам'ятей». Це запитання стимулює учнів до критичного мислення та аналізу різних точок зору на події Коліївщини, зокрема на трагедію в Умані. Учні мають змогу висловити свої думки та аргументувати їх, що сприяє розвитку навичок дискусії та обґрунтування власних суджень [42].

Таким чином, цей етап уроку сприяє глибшому розумінню історичних подій, розвитку навичок аналізу, критичного мислення та роботи з

картографічними та історичними джерелами. Інтерактивні вправи роблять урок більш цікавим та ефективним для учнів.

Вправа «Лінія цінностей» сприяє приверненню уваги учнів до проблемного питання, допомагає їм обрати позицію та сформулювати свої аргументи на користь своєї думки. Учитель і один учень стають у протилежних кінцях класу, стверджуючи крайню позицію з проблемного питання. Учні займають місце уздовж уявної лінії між цими двома крайніми позиціями відповідно до своїх поглядів. Цей метод спонукає учнів до активного обмірковування питання, обговорення своїх відповідей з однокласниками та формулювання спільної позиції малої групи, що сприяє розвитку навичок аргументації та публічних виступів [42].

Другий блок уроку присвячений вивченню руху опришків на територіях Буковини, Східної Галичини та Закарпаття. Учні опрацьовують текст підручника, дають відповіді на запитання, використовуючи прийом читання з маркуванням тексту. Вони визначають регіони, де діяли опришки, пояснюють зміст поняття «опришки», з'ясовують, проти кого була спрямована їхня боротьба, які форми боротьби використовували опришки та чи доречним буде порівняння Олекси Довбуша з Робін Гудом. Це сприяє розвитку навичок аналізу та узагальнення історичного матеріалу [42].

Вправа «Картограф» знову залучає учнів до роботи з картою, де вони показують території, охоплені рухом опришків. Це допомагає учням краще зрозуміти географічний контекст історичних подій та закріпити навички роботи з картографічними матеріалами [42].

Під час узагальнення та систематизації уроку вчитель проводить контроль навчальних досягнень, пропонуючи учням розглянути цитати, які характеризують діяльність Максима Залізняка, Івана Гонти та Олекси Довбуша, і обґрунтувати власні судження про роль цих ватажків селянських виступів у історії України другої половини XVIII століття.

Використовуючи вправу «Поле цитат», присвячених Максиму Залізнику, зображено його як шанованого ватажка, якого козаки називали «батько

Максим». З цитат видно, що Залізняка шанували за його військову вправність та сміливість. Волох про отамана зазначає, що він не тільки воював, але й був безстрашним до своїх ворогів. Така характеристика підкреслює його лідерські якості та вплив на своїх побратимів.

Іван Гонта в цитатах представлений як людина, яка поставила вірність присязі вище за власні почуття. Ксьондз-єзуїт у діалозі з Іваном підкреслює, що Гонта вбивав не через особисті переконання, а через присягу. Це підкреслює трагічну складність його ролі в історичних подіях та його безжалісність у виконанні обов'язку.

Цитата, присвячена Олексі Довбушу, показує його як народного месника, який прийшов не за грошима, а за правдою. Він звертається до польського магната, звинувачуючи його у жорстокості до селян. Це підкреслює його прагнення до справедливості та захисту народу [42].

На завершальному етапі уроку вчитель підводить учнів до узагальнення основних ідей уроку. У підсумках зазначається, що посилення соціального, національного і релігійного гніту на Правобережжі призвело до розгортання гайдамацького руху, кульмінацією якого стала Коліївщина. Історичне значення Коліївщини полягає у зміцненні у свідомості народу ідей соціальної свободи, національного визволення і встановлення козацьких порядків.

Учитель також пропонує учням повернутися до слів Т.Г. Шевченка і надати йому відповідь, що дозволяє учням інтерактивно взаємодіяти з літературним джерелом і висловлювати свої думки.

Далі учитель пропонує порівняти становище українських земель під владою Польщі та Російської імперії у другій половині XVIII ст. На Правобережжі у складі Польщі події Коліївщини 1768 р., покладені в основу «Гайдамаків», були останньою для ранньомодерної доби стихійною спробою українців повернути власними силами свій козацький устрій, Гетьманщину. На Лівобережній та Слобідській Україні у складі Російської імперії у 1764 р. імператриця Катерина II скасовує гетьманство, а впродовж наступних 20 років ліквідує автономію Гетьманщини, Слобідської України, а також знищує

Запорозьку Січ. Це порівняння допомагає учням краще зрозуміти відмінності в політичному та соціальному становищі українських земель під різними владними структурами [42].

Рефлексія здійснюється за допомогою складання сенкану на тему «Гайдамаки». Метод «Мікрофон» дозволяє учням висловлювати свої враження від уроку, повертаючись до навчальних цілей і формулюючи свої думки про те, чого вони навчилися, що було цікаво або вразило. Це сприяє закріпленню знань та розвитку навичок саморефлексії [42].

Домашнє завдання передбачає опрацювання відповідного матеріалу підручника та складання історичних портретів ватажків селянських виступів. Це дозволяє учням закріпити отримані знання та розвивати навички самостійної роботи з історичними джерелами [43].

Таким чином, заключні етапи уроку сприяють узагальненню та закріпленню отриманих знань, розвитку критичного мислення, навичок аналізу та рефлексії. Використання інтерактивних методів робить урок більш цікавим та ефективним для учнів, допомагає їм глибше зрозуміти історичні процеси та події.

Аналіз матеріалів вчителів, розміщених на освітніх платформах, демонструє широкий спектр методів викладання історії доби Катеринославського козацтва. Використання інтерактивних методів, таких як проєктна робота та квести, сприяє глибшому зануренню учнів у матеріал та розвитку їхніх дослідницьких навичок. Візуальні матеріали, такі як карти, ілюстрації та фотографії, допомагають краще зрозуміти історичний контекст.

Конспекти уроків, створені досвідченими вчителями, є важливим ресурсом для молодих педагогів. Вони надають змогу вивчити та освоїти різні методики викладання, а також адаптувати їх до власних потреб і умов навчання. Проте, варто зауважити, що більшість проаналізованих матеріалів лише згадують про Катеринославське козацьке військо, не розглядаючи його як самостійну складову історії України. У більшості випадків Катеринославське козацьке військо згадується у зв'язку з іншими історичними подіями або

порівнюється з іншими козацькими військами. Такий підхід не дозволяє учням повною мірою зрозуміти значення та роль Катеринославського козацького війська в історії України.

Таким чином, практичний досвід та методичні розробки вчителів є цінним джерелом знань для побудови ефективного та цікавого навчального процесу, але потребують подальшої роботи для повного висвітлення теми Катеринославського козацтва. Загалом, у шкільному курсі історії недостатньо уваги приділяється таким аспектам, як соціально-економічний розвиток Катеринославщини у контексті історії козацтва та боротьба козаків за свої права та свободи. Підсумовуючи, вивчення історії Катеринославського козацтва в шкільному курсі історії потребує удосконалення шляхом впровадження більш сучасних методик викладання, які активізують пізнавальну діяльність учнів та сприяють розвитку критичного мислення.

Для досягнення цієї мети, важливо використовувати не лише традиційні методи викладання, а й інтерактивні форми навчання, такі як проєкти, рольові ігри, квести та використання візуальних матеріалів. Це дозволить зробити навчання більш цікавим та ефективним, сприятиме активному залученню учнів у навчальний процес і розвитку їхніх дослідницьких навичок. Крім того, необхідно приділяти більше уваги таким аспектам, як соціально-економічний розвиток Катеринославщини та боротьба козаків за свої права, що дозволить створити більш повне уявлення про історію Катеринославського козацтва і його значення в історії України.

Враховуючи вищезазначене, модернізація підходів до викладання історії Катеринославського козацтва в шкільному курсі історії є важливим кроком до покращення якості історичної освіти. Це вимагатиме від учителів не лише знань і досвіду, але й творчого підходу, вміння адаптувати сучасні методики до потреб та можливостей учнів. Лише таким чином можна досягти високих результатів у досягненні повного розуміння та засвоєння історичного матеріалу. Крім того, важливо забезпечити підтримку та розвиток професійних

навичок вчителів через систематичне підвищення кваліфікації, участь у семінарах, тренінгах та обмін досвідом з колегами.

Також варто розглянути можливість впровадження нових технологій у навчальний процес, таких як інтерактивні дошки, електронні підручники з інтерактивними вправами та інші цифрові інструменти. Це допоможе зробити уроки більш динамічними та цікавими для учнів, сприятиме кращому засвоєнню матеріалу і розвитку навичок самостійного навчання.

Необхідно також враховувати індивідуальні особливості учнів та адаптувати навчальні матеріали до їхніх потреб. Це може включати використання різних рівнів складності завдань, диференційований підхід до навчання та інші методики, що дозволяють враховувати різний рівень підготовки та інтересів учнів.

Узагальнюючи, можна сказати, що вдосконалення методик викладання історії Катеринославського козацтва в шкільному курсі є важливим завданням, яке потребує комплексного підходу. Це включає використання як традиційних, так і інноваційних методів навчання, впровадження нових технологій, систематичне підвищення кваліфікації вчителів та адаптацію навчальних матеріалів до потреб учнів. Лише таким чином можна досягти високого рівня викладання історії та сприяти розвитку критичного мислення і пізнавальної активності учнів.

3.2. Методика викладання теми історії козацького Катеринославського війська в шкільному курсі історії.

Методика викладання теми Катеринославського козацького війська у курсі історії України для 8 класу базується на систематичному, хронологічно послідовному вивченні історії України.

Як зазначає О.І. Пометун, курс історії у 8 класі охоплює період від другої половини XVI століття до кінця XVIII століття, що дозволяє логічно інтегрувати тему козацтва в загальний контекст вивчення епохи [41, с. 50].

Тема природно вписується в контекст вивчення Розділу 5 «Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст.» та розкриває регіональні особливості козацького руху після ліквідації Запорозької Січі.

Ми вважаємо, що ефективно засвоєння матеріалу може досягатися через організацію практичної роботи з історичними документами у малих групах, що відповідає вимогам програми щодо вдосконалення навчально-аналітичних завдань уроку [41, с. 50].

Використання картографічного матеріалу для візуалізації територіальних меж діяльності Катеринославського козацького війська та основних місць їх дислокації сприяє розвитку картографічних умінь учнів.

При викладанні теми особлива увага приділяється формуванню в учнів розуміння історичної спадкоємності між традиційним запорозьким козацтвом та новоствореними козацькими формуваннями кінця XVIII століття. Це відповідає меті формування в учнів розуміння цілісності історичного процесу, на чому наголошує О.І. Пометун [41, с. 50].

Реалізацію міжпредметної інтеграції можна розглянути через зв'язок з різними навчальними дисциплінами. Наприклад, зв'язок з географією дозволяє учням зрозуміти територіальне розміщення Катеринославського козацького війська, що сприяє розвитку просторового мислення та вмінь працювати з картографічними матеріалами.

Робота з українською літературою, зокрема з народними переказами та легендами, поглиблює знання про культурний та духовний контекст козацької доби, формуючи уявлення про епоху через призму художньої літератури.

Вивчення правознавства через аналіз юридичних документів того часу допомагає учням зрозуміти правові основи існування козацьких формувань та їхню роль у суспільно-політичному житті.

Таким чином, інтеграція знань з географії, правознавства та української літератури забезпечує формування в учнів цілісного розуміння історичного процесу та місця в ньому Катеринославського козацького війська.

Такий підхід сприяє розвитку міждисциплінарного мислення та дозволяє учням глибше зануритися в досліджувану тему, побачити її з різних ракурсів та зрозуміти її багатовимірність. В результаті учні не лише засвоюють історичні факти, але й навчаються аналізувати їх в контексті інших дисциплін, що формує їхню здатність до критичного мислення та комплексного аналізу історичних явищ.

Методологічно важливим є використання різноманітних форм роботи з учнями. Замість традиційного лекційного викладу матеріалу рекомендується застосовувати інтерактивні методики, що передбачають активну участь учнів у навчальному процесі. Це може бути робота в малих групах з історичними джерелами, створення дослідницьких проектів, підготовка презентацій про окремі аспекти діяльності Катеринославського козацького війська [41, с. 50].

Особливе місце в методиці викладання теми займає робота з історичними документами. Рекомендується використовувати різнопланові джерела, які висвітлюють різні аспекти існування Катеринославського козацького війська: офіційні документи, особисті листи, спогади сучасників. При цьому важливо навчити учнів критично аналізувати історичні джерела, порівнювати різні точки зору та формувати власні висновки [41, с. 50].

Методика оцінювання знань учнів має базуватися на комплексному підході, який включає оцінку як теоретичних знань, так і практичних навичок роботи з історичними джерелами. Важливо оцінювати здатність учнів аналізувати історичні процеси, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, формулювати та аргументувати власні судження щодо історичних подій [41, с. 50].

Сучасні підходи до навчання історії в школі вимагають інноваційних методик, які забезпечують активне залучення учнів до навчального процесу, розвиток критичного мислення та формування національної ідентичності. Вивчення теми "Історія Катеринославського козацького війська на Криворіжжі" є важливим компонентом регіональної історії, що сприяє поглибленню знань учнів про власний край та його роль в історії України.

З метою ефективного вивчення зазначеної теми пропонується використання практичного заняття з елементами інтерактивних методів навчання, розробленого на основі діючої навчальної програми з історії України для 8 класу [5]. На початку уроку доцільно застосувати прийом активізації пізнавальної діяльності учнів через проблемне навчання. Використання легенди про заснування Кривого Рогу козаками викликає інтерес та спонукає учнів до подальшого дослідження теми [див. Додаток А].

Основна частина заняття передбачає роботу з історичними джерелами, зокрема аналіз документів епохи, таких як маніфест про скасування Запорозької Січі, листування Григорія Потьомкіна з Катериною II, легенди та перекази про козаків на Криворіжжі [див. Додаток А].

Це сприяє розвитку навичок критичного мислення, вміння працювати з джерелами та формуванню власних висновків. Поділ класу на групи для аналізу різних джерел дозволяє учням співпрацювати, обмінюватися думками, розвивати комунікативні навички та вміння працювати в команді.

Для закріплення знань доцільно використовувати інтерактивні вправи, зокрема "Круглий стіл", що допомагає учням краще засвоїти інформацію, встановлювати зв'язки між подіями, датами та історичними особистостями. Постановка проблемних питань, таких як визначення значення діяльності Катеринославського козацького війська для розвитку регіону, стимулює учнів до аналітичного мислення та формування власної позиції.

Інноваційність запропонованої методики полягає в поєднанні традиційних та сучасних методів навчання, акценті на активній участі учнів у навчальному процесі. Використання краєзнавчого матеріалу робить вивчення історії близьким та значущим для учнів, сприяє формуванню національної свідомості. Застосування інтерактивних методів підвищує мотивацію та інтерес до предмета, орієнтується на розвиток ключових компетентностей учнів, зокрема інформаційної, комунікативної, полікультурної.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що ефективність вивчення теми "Історія Катеринославського козацького війська на Криворіжжі" може зростати за умови дотримання певних методичних підходів:

1. Плануючи уроки, варто включати теми, пов'язані з регіональною історією, зважаючи на їх значення у формуванні патріотизму та національної свідомості учнів.
2. Поєднання різноманітних методів навчання, зокрема лекційного матеріалу з інтерактивними формами роботи, такими як групова діяльність, дискусії, аналіз джерел, сприяє більш ефективному засвоєнню знань.
3. Робота з оригінальними історичними документами є важливим елементом методики, оскільки розвиває аналітичні здібності учнів та вміння критично оцінювати інформацію. Залучення краєзнавчого матеріалу, проведення позакласних заходів, екскурсій до місцевих музеїв, зустрічі з краєзнавцями посилюють зв'язок учнів з історією рідного краю, сприяють формуванню особистісного ставлення до вивченого матеріалу.
4. Диференціація навчання шляхом пропонування завдань різного рівня складності враховує індивідуальні особливості та інтереси учнів, стимулює їх до самостійної роботи, творчого підходу до виконання завдань. Система оцінювання повинна враховувати не лише рівень знань, але й активність учнів, їх вміння аналізувати, працювати в команді, творчо підходити до виконання завдань.
5. Важливо адаптувати матеріал до особливостей кожного класу, створювати умови для активної участі кожного учня у навчальному процесі, заохочувати ініціативність та творчість.
6. Використання ресурсів місцевої громади, співпраця з музеями, бібліотеками, залучення місцевих істориків та краєзнавців до проведення занять збагачує навчальний процес, робить його більш цікавим та змістовним.
7. Стимулювання критичного мислення через постановку відкритих питань, організацію дискусій допомагає учням формувати власну думку, розвивати вміння аргументовано її відстоювати.

8. Застосування технологій диференціації навчання, пропонування різнорівневих завдань та можливостей для творчого самовираження сприяє індивідуалізації навчального процесу, враховує потреби та інтереси кожного учня.

Отже, можна стверджувати, що впровадження запропонованої методики сприятиме підвищенню якості історичної освіти, розвитку ключових компетентностей учнів, формуванню патріотизму та національної ідентичності. Зосередженість на активних методах навчання, індивідуальному підході та використанні краєзнавчого матеріалу відповідає сучасним вимогам до освіти та інтересам учнів.

Таким чином, застосування результатів дослідження у педагогічну практику дозволить зробити уроки історії більш ефективними, цікавими та значущими для учнів, сприятиме їх всебічному розвитку та формуванню активної громадянської позиції.

Висновки до розділу 3

Аналіз стану викладання історії Катеринославського козацтва в шкільному курсі історії показав, що ця тема не отримує належної уваги. Після проведеного дослідження встановлено, що історія Катеринославського козацького війська не вивчається в школі як окрема тема або її частина.

Здебільшого, Катеринославське козацтво згадується поверхнево, що не дає можливості учням глибоко зануритися в історію рідного краю та усвідомити її значення.

Використання традиційних методів навчання, таких як розповідь учителя та робота з підручником, не завжди сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів та розвитку їхнього критичного мислення. Відсутність детального вивчення теми призводить до того, що учні не отримують повного уявлення про історичні події та особистості, пов'язані з Катеринославським козацтвом.

Запропонована методика викладання теми "Історія Катеринославського козацького війська на Криворіжжі", розроблена на основі активних методів навчання, покликана заповнити цю прогалину.

Акцент зроблено на використанні краєзнавчого матеріалу, роботи з історичними джерелами, групової діяльності та інтерактивних вправ. Такий підхід дозволяє учням глибше зрозуміти історію свого рідного краю, розвиває їхнє критичне мислення та навички аналізу.

Впровадження цієї методики сприятиме підвищенню якості історичної освіти, допоможе учням не лише ознайомитися з фактами, але й усвідомити значення Катеринославського козацтва в контексті національної історії. Активні методи навчання стимулюють пізнавальну активність, розвивають комунікативні навички та формують патріотичні почуття.

Таким чином, застосування результатів дослідження в педагогічну практику дозволить зробити уроки історії більш ефективними, цікавими та значущими для учнів. Вчителі, впроваджуючи цю методику, зможуть сприяти глибшому зануренню учнів в історію рідного краю, формуванню в них активної громадянської позиції та національної свідомості. Це, в свою чергу, відповідає сучасним вимогам до освіти та сприятиме всебічному розвитку учнів.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання дослідницької роботи на тему "Дослідження історії Катеринославського козацького війська на Криворіжжі в шкільному курсі історії" нами було здійснено всебічне вивчення проблеми, що дозволило досягти поставленої мети та виконати всі завдання дослідження.

Проведено ґрунтовний аналіз теоретичних, джерелознавчих та історіографічних засад дослідження проблеми Катеринославського козацького війська на території Криворіжжя. Встановлено, що джерельна база є обмеженою, проте достатньою для аналізу основних аспектів діяльності війська. Основні джерела включають:

- 1) архівні документи,
- 2) імператорські накази,
- 3) фінансові звіти,
- 4) рапорти,
- 5) легенди.

Всі джерела дозволяють реконструювати події та особливості функціонування війська.

Історіографія проблеми представлена монографіями, статтями, дослідженнями, зазвичай, після здобуття Україною Незалежності, що відображає об'єктивний підхід до вивчення теми. Вагомий внесок зробили такі дослідники, як Р. Шиян, О. Уткін, О. Бачинська та інші, що дозволяє краще розуміти діяльність та вплив Катеринославського козацького війська у контексті української історії.

Катеринославське козацьке військо було створене в 1787 році під керівництвом князя Потьомкіна, щоб зібрати залишки запорізьких козаків після ліквідації Запорізької Січі. До складу війська входили:

- 1) колишні запорожці,
- 2) чугуївські козаки,
- 3) старообрядці,

- 4) міщани,
- 5) цехові
- 6) вихідці з інших регіонів.

Військо складалося з регулярних та іррегулярних частин.

Катеринославські козаки відігравали ключову роль у військових операціях, таких як захоплення фортець Очаків, Кінбурн, Хаджибей та Ізмаїл. Вони виконували розвідувальні завдання, що допомагали командуванню отримувати актуальну інформацію про плани та позиції ворога, сприяючи успіху операцій.

Проведено також аналіз стану викладання історії Катеринославського козацтва в шкільному курсі історії, що показав, дещо обідленість цієї теми. Вона не вивчається як окрема тема уроку або її частина, а згадується лише поверхнево. Це не дає можливості учням глибоко зануритися в історію рідного краю та усвідомити її важливість. Відсутність детального вивчення теми призводить до недостатнього розуміння історичних подій та особистостей, пов'язаних з Катеринославським козацтвом.

Розроблена та запропонована методика викладання теми "Історія Катеринославського козацького війська на Криворіжжі", яка базується на активних методах навчання, спрямована на заповнення цієї прогалини. Акцент зроблено на використанні краєзнавчого матеріалу, роботи з історичними джерелами, групової діяльності та інтерактивних вправ. Такий підхід дозволяє учням глибше зрозуміти історію свого рідного краю, розвивати критичне мислення та навички аналізу.

Таким чином, мету дослідження було досягнуто, а всі поставлені завдання виконано. Результати дослідження підтвердили необхідність та актуальність впровадження нових методик викладання історії Катеринославського козацтва у шкільному курсі історії.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання в навчально-виховному процесі середніх навчальних закладів. Впровадження запропонованої методики сприятиме підвищенню якості

історичної освіти, допоможе учням не лише ознайомитися з фактами, але й усвідомити значення Катеринославського козацтва в контексті національної історії. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню в учнів патріотичних почуттів, національної ідентичності та активної громадянської позиції.

Рекомендації щодо подальшого дослідження проблеми включають:

1. Поглиблене вивчення архівних матеріалів з метою більш детального відтворення історії Катеринославського козацького війська та його впливу на розвиток регіону.
2. Розробка навчальних посібників та методичних матеріалів для вчителів історії, які б сприяли інтеграції теми в шкільному курсі історії.
3. Проведення науково-практичних конференцій та семінарів для обміну досвідом між педагогами щодо сучасних методик викладання історії краєзнавства.
4. Створення електронних ресурсів та інтерактивних платформ, які б дозволили учням самостійно знайомитися з матеріалами про Катеринославське козацтво, розвиваючи при цьому навички самостійного пошуку та обробки інформації.

Таким чином, можна стверджувати, що дослідження історії Катеринославського козацького війська на Криворіжжі є важливим не лише з наукової точки зору, але й має значний виховний потенціал. Впровадження результатів дослідження у педагогічну практику дозволить підвищити якість історичної освіти, сприятиме всебічному розвитку учнів та підготовці свідомих громадян, які знають та шанують історію своєї Батьківщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів. Т. 1. Київ, 1998. 685 с.
2. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Київ, 2012. 165 с.
3. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 31. Одесса, 1913. 353 с. С. 165.
4. Джерела про зруйнування Запорозької Січі. Львів, 2005. 127 с.
5. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. URL:<https://mon.gov.ua/staticobjects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення: 02.11.2024).
6. О наряде и об отправлении в Украинскую и Екатеринославскую армию погонщиков казенных и помещичьих крестьян, кои при общих рекрутских наборах не несут сей тягости: указ Российской империи данный сенату от 07.09.1787 №16568. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXII. 1186 с. С. 888.
7. Об обращении однодворцев, поселенных по бывшей Украинской линии в Екатеринославской Губернии, в казачью службу: указ Российской империи данный генерал-губернатору князю Потемкину от 03.07.1787 №16552. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXII. 1186 с. С. 864.
8. О помещении в штат монастырей в Харьковской, Екатеринославской, Курской и Воронежской Губерниях: указ Российской империи данный синоду от 25.04.1788 №16649. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXII. 1186 с. С. 1070.
9. О принятии состоящих в Киевском, Черниговском и Новгородском наместичествах за Архиерейскими домами, Киевопечерскою Лаврою и прочими монастырями крестьян в ведомство директоров домоводства о

- присоединении их к поселянам, содержащим войска в Малороссийских Губерниях, и об отпуске определенной суммы на содержание помянутых Архиерейских домов и монастырей из собираемых с тех именных оброков: указ Российской империи данный сенату от 10.04.1786 №16374. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т.ХХII. 1186 с. С.574
- 10.О приписке жителей города Чугуева и раскольничьих слобод в Екатеринославской Губернии к Казачьему корпусу, и о покупке у помещиков Херсонского и Елисаветградского уездов принадлежащих им селений: указ Российской империи данный Екатеринославскому, Таврическому и Херсонскому Генерал-губернатору князю Потемкину-Таврическому от 14.01.1788 №16605. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т.ХХII. 1186 с. С. 1009.
- 11.О распределении крестьян бывших за монастырями, Курского, Воронежского, Харьковского и Екатеринославского намесничеств: указ Российской империи данный сенату от 25.04.1788 №16650. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т.ХХII. 1186 с. С.1071
- 12.О распределении людей, составляющих Екатеринославское казачье войско, о составлении Вознесенскаго казачьего войска из шести полков. С приложением штата сему войску и положения об управлении онного: указ Российской империи данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому генерал-губернатору князю Зубову от 05.06.1796 №17468. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т.ХХIII. 978 с. С. 887.
- 13.О сборе погонщиков для Украинской и Екатеринославской армий с Губерний Орловской и Курской: высочайше утвержденный рапорт сената от 13.09.1787 №16575. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т.ХХII. 1186 с. С. 898.
- 14.Об учреждении линии крепостей от Берды до Днепра: указ Российской империи данный генерал-майору Щербинину от 02.09.1770 №13504. **Первое** ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XIX. 1083 с. С. 126.

15. Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. Київ, 1990. 261 с.
16. Сведения о службе по синоидальному управлению князя Г. А. Потемкина-Таврического. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 13. Одесса, 1883. 302 с. С. 188.
17. Черноморские козаки в Слободе. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 24. Одесса, 1902. 569 с. С. 537-541.

Література

18. Авраменко А. Досвід створення історичної карти Катеринославського козацького війська. *Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць*. 2015. № 13. С. 177-184.
19. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. Київ. Дніпро 1991. 238 с.
20. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. Київ, 1991. 333 с.
21. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на Півдні України 1775-1869 рр. Одеса, 1995. 56 с.
22. Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII - XIX ст.): монографія. Одеса, 2009. 251 с.
23. Бачинська О.А., Чухліб Т. В. Забуті козаки. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі: 1775-1905. Київ, 2015. 482 с.
24. Варгатюк П. Л., Кан И.Л., Осадчук Г.С. Кривой Рог. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Днепропетровская область. Киев, 1981. 840 с. С. 285-323.
25. Варгатюк П. Л. Таким было начало. Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк. Днепропетровск, 1975. 208 с.
26. Ганенко В.О., Бай Л.О. Широківщина. Кривий Ріг, 2001. 204 с.
27. Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX ст. Київ, 2019. 656 с.
28. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996. 222 с.

- 29.Козленко О.М. Дивосвіт отчого краю. Кривий Ріг, 2017. 168 с.
- 30.Кочергін І.О. Нащадки козацької старшини в середовищі Катеринославського дворянства у другій половині XIX – на початку XX ст. *Січеславський альманах: зб. наук. пр.* Вип. 4. Дніпропетровськ: НГУ, 2009. С. 123-132.
- 31.Луняк Є.М. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ, 2012. 808 с.
- 32.Мазуренко В., Шевченко О. Історичний квест: «Катеринослав. Дніпропетровськ. Дніпро». Урок. URL: <https://naurok.com.ua/istorichniy-kvest-katerinoslav-dnipropetrovsk-dnipro-179246.html> (Дата звернення: 02.11.2024)
- 33.Мельник О. О., Балабанов С.В. Козацька старшина. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. 704 с. С. 295.
- 34.Мельник О.О., Стеблина І.О. Про літочислення Кривого Рогу. Кривий Ріг, 2015. 68 с.
- 35.Мельник О., Стеблина І.О. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року. Кривий Ріг, 2016. 120 с.
- 36.Мельник О. Наше минуле. *Саксагань*. 2005. № 2, с. 8-9.
- 37.Недосєкіна Т. В. Історія рідного краю: навч. посіб. Дніпро, 2010. 242 с.
- 38.Паталах О.Ю. Від Січі до Чорномор'ї: Запорозьке та чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття. Київ, 2020. 324 с.
- 39.Паталах О.Ю. Станиці над Бугом. Історія Бузького козацького війська 1769-1817 рр. Київ. 2019. 348 с.
- 40.Петренко Є. Українське козацтво в останній чверті XVIII - на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць*. 2008. № 15. С. 129-133.
- 41.Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ, 2006. 328 с.
- 42.Смирнова Л. Правобережна Україна. Землі Західної України у 20-90-х роках XVIII ст. Урок. URL:<https://vsimosvita.com/konspekt-uroku-z-istoriyi-ukrayiny->

[dlya-8-klasu-na-temu-pravoberezhna-ukrayina-zemli-zahidnoyi-ukrayiny-u-20-90-h-rokah-hviii-st/](#) (Дата звернення: 10.11.2024)

43. Сокирко О. Тактика артилерії козацького війська при облозі й обороні міст другої половини XVII – початку XVIII ст. *Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський, 2017. с. 188-193.
44. Товкач В. Політика Російської імперії щодо українських етнічних територій. Урок. URL: <https://naurok.com.ua/konspekt-uroku-z-istori-ukra-ni-9-klas-na-temu-politika-rosiysko-imperi-schodo-ukra-nskih-etnichnih-teritoriy-kozactvo-pislya-likvidaci-zaporozko-sichi-574.html> (Дата звернення: 02.11.2024)
45. Уткін О. Катеринославське козацьке військо (1787 – 1796 рр.). *Історія: військово-історичний альманах річник*. 2011. XII. № 2 (23). С. 4-17.
46. Шиян Р. Адміністративний устрій Катеринославського козацького війська (1787–1796 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. VII. С. 87–91.
47. Яворницький Д.І. Історія запорізьких Козаків. Том перший. Львів, 1990. 596 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конспект уроку

Історія України

8 клас

Тема: “Історія Катеринославського козацького війська на Криворіжжі”

Мета:

- **Навчальна** - Ознайомити учнів з історією Катеринославського козацького війська на Криворіжжі; розкрити причини створення війська та його роль у регіоні; вивчити взаємозв'язок між ліквідацією Запорозької Січі та створенням нових козацьких формувань.
- **Розвивальна** - Розвивати в учнів навички роботи з історичними джерелами: формувати критичне мислення та вміння аналізувати інформацію; покращувати навички роботи в групах та публічного виступу.
- **Виховна** - Виховувати повагу до історичного минулого України та рідного краю; формувати національну свідомість та патріотизм; зацікавити учнів історією свого регіону.

Тип уроку: комбінований

Форма уроку: практична робота

Навчальні методи та технології: Частково-пошуковий метод, проблемний, групова робота, робота з історичними джерелами, використання мультимедійних засобів.

Обладнання: Підручник (Щупак І. Я. та ін. *Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ : Оріон, 2021. 224 с.) історичний атлас, роздатковий матеріал (історичні джерела: Маніфест про скасування Запорозької Січі, листування Г. Потьомкіна з Катериною II, легенди та перекази про козаків). Мультимедійна презентація з ілюстраціями та картами. Фліпчарти або ватмани для роботи в групах.

Інтеграційні міжпредметні зв'язки: Географія, українська література, основи правознавства.

• **Опорні поняття:**

- Катеринославське козацьке військо
- Ліквідація Запорозької Січі
- Нові козацькі формування
- Грамота про вольності військові

Дати:

1775 рік — ліквідація Запорозької Січі.

1787 рік — утворення Катеринославського козацького війська.

Історичні постаті: Катерина II, Григорій Потьомкін, Петро Калнишевський, Павло Головатий, Іван Глоба.

Очікувані результати:

Після цього уроку учні зможуть:

Розповідати про передумови створення Катеринославського козацького війська.

Характеризувати роль війська в історії Криворіжжя.

Аналізувати історичні джерела та робити власні висновки.

Показувати на карті місця дислокації Катеринославського козацького війська.

Висловлювати своє ставлення до подій кінця XVIII століття в Україні.

Структура уроку:

I. Організаційний момент (1 хв.);

II. Актуалізація опорних знань (4 хв.);

III. Мотивація навчальної діяльності (2-3 хв.);

IV. Оголошення теми, плану, очікуваних результатів (3хв.);

V. Основна частина. Вивчення нового матеріалу (20-25 хв.);

VI. Закріплення здобутих знань. Узагальнення та систематизація знань (5- 10 хв.);

VII. Рефлексія. Підбиття підсумків уроку. Перевірка очікуваних результатів (2 хв.)

VIII. Інструктаж щодо виконання домашнього завдання (2 - 3 хв.)

ХІД УРОКУ

Етап уроку	Діяльність вчителя	Передбачена діяльність учнів
I. Організаційний момент (1 хв.)	Вітання класу. Перевірка присутніх. Налаштування учнів на роботу.	Вітаються з вчителем. Готуються до уроку
II. Актуалізація опорних знань (5 хв.)	Бліц опитування 1. Що вам відомо про ліквідацію Запорозької Січі? 2. Які були наслідки для козацтва після її скасування? Використовує метод “Мозковий штурм” для збору ідей.	Учні відповідають на запитання. Висловлюють свої думки та знання з попередніх тем.
III. Мотивація навчальної діяльності (3 хв.)	Вчитель - Розповідає цікаву легенду про заснування Кривого Рогу та Веселих Тернів козаками. (Див. Додаток Б) Зазначає , що сьогодні учні дізнаються більше про козацьке	Учні слухають легенду. Проявляють інтерес до теми уроку, коментують легенду.

	минуле свого рідного краю.	
IV. Оголошення теми, плану, очікуваних результатів(2 хв.)	1. Повідомлення теми та мети уроку. 2. Ознайомлення з планом уроку: <ol style="list-style-type: none"> 1) Передумови створення Катеринославського козацького війська. 2) Військові здобутки Катеринославського війська. 3) Значення війська для регіону. 3. Оголошення очікуваних результатів уроку.	Записують тему уроку в зошити. Ознайомлюються з планом та цілями уроку.
V. Основна частина. Вивчення нового матеріалу (25 хв.)	1. Міні-лекція (10 хв.) (Див. Додаток 2) <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Розповідає</i> про історичні обставини після скасування Запорозької Січі. <i>Пояснює</i> причини створення Катеринославського козацького війська. <i>Вводить нові поняття</i> та імена, пояснює їх значення. <i>Демонструє</i> карту з місцями дислокації війська. 2. Робота в групах з історичними джерелами (15 	Слухають міні-лекцію та роблять нотатки. Звертають увагу на нові поняття, дати та імена, записують їх у зошити.

	<p>хв.):</p> <p><i>Ділить</i> клас на 3 групи та роздає кожній групі історичне джерело:</p> <p>Група 1: Маніфест про скасування Запорозької Січі. (Див. Додаток Д)</p> <p>Завдання Групи 1: <i>Проаналізувати причини ліквідації Січі.</i> <i>Поміркувати, як це вплинуло на створення Катеринославського війська.</i></p> <p>Група 2: Лист Г. Потьомкіна до Катерини II.(Див. Додаток Ж)</p> <p>Завдання Групи 2: <i>Визначити роль Потьомкіна в організації козацьких військ.</i> <i>Обговорити мету створення війська з точки зору імперської влади.</i></p> <p>Група 3: Легенди та перекази про козаків на Криворіжжі. (Див. Додаток З.)</p> <p>Завдання Групи 3: <i>Розглянути легенди про заснування Кривого Рогу.</i> <i>Обговорити значення козацтва</i></p>	<p>Діляться на групи та отримують завдання.</p> <p>Працюють з джерелами, обговорюють у групах.</p>
--	--	--

	<i>в культурі та самосвідомості регіону.</i>	Готують презентацію(виступ) результатів роботи.
VI. Закріплення здобутих знань. Узагальнення та систематизація знань (5-10 хвилин)	Вправа круглий стіл Вчитель <i>запрошує</i> представників від кожної групи виступити з результатами роботи. <i>Задає</i> додаткові запитання для поглиблення розуміння матеріалу. <i>Підсумовує</i> виступи, уточнює ключові моменти. <i>Акцентує</i> увагу на використанні опорних понять та нових імен під час презентацій.	Представляють результати роботи своєї групи, використовуючи опорні поняття та нові імена. Відповідають на запитання вчителя та однокласників. Слухають виступи інших груп та записують важливу інформацію.
VII. Рефлексія. Підбиття підсумків уроку. Перевірка очікуваних результатів	Вчитель пропонує учням завершити речення: "Сьогодні на уроці я дізнався про...", "Мене вразило, що..."	Висловлюють свої враження та думки про урок. Діляться, що нового вони дізналися та що було цікавим, називають нові поняття та імена.
VIII. Інструктаж	Вчитель пояснює домашнє	Записують домашнє

<p>ЩОДО ВИКОНАННЯ ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ(2 хв.)</p>	<p>завдання, пропонуючи три рівні завдань:</p> <p>Рівень А (максимальна оцінка 8 балів):</p> <p>Підготувати коротке повідомлення (5-7 речень) про Катеринославське козацьке військо та його здобутки, використовуючи матеріали уроку.</p> <p>Рівень Б (максимальна оцінка 10 балів): -</p> <p>Підготувати розгорнуте повідомлення (10-12 речень) про одного з відомих козаків Катеринославського війська (Антон Головатий, Сидір Білий тощо), використовуючи додаткові джерела інформації.</p> <p>Рівень В (творче завдання, максимальна оцінка 12 балів): - Створити міні-проект (презентацію, брошюру, малюнок тощо) на тему "Козацька спадщина на</p>	<p>завдання в щоденники.</p> <p>Ставлять запитання щодо виконання завдання, якщо потрібно.</p>
---	---	--

	<p>Криворіжжі", відобразивши значення Катеринославського козацького війська для розвитку регіону.</p> <p>Вчитель наголошує, що учні можуть обрати один із рівнів завдань за своїми можливостями та бажанням.</p>	
--	---	--

Додаток Б.

Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини

Кривий Ріг

Був собі кривий козак на прізвище Ріг. І мав він шинок на Кодацькій дорозі, що йшла аж саму Січ. Там є й могила, що зветься Баба. То кожний подорожній, було, їде та й повертає в шинок до кривого козака Рога. Кажуть, було: «Чи ще далеко нам їхати?» - «Та їдьмо аж до кривого Рога, а там щось перекусимо та й спочинемо». То згодом і все поселення, яке з'явилося на цьому місці, назвали Кривим Рогом.

Веселі Терни

Після того як Богдан Хмельницький розбив польську шляхту під Жовтими Водами, то козаки відпочивали в нашій балці; а вона була вся заросла тернами. Стояла тут і корчма. То козаки й назвали цю місцевість Веселими Тернами. А потім і поселення, що з'явилося на цьому місці, назвали Веселими Тернами.

(Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. Київ, 1990. 261 с.)

Додаток В.

Розповідь вчителя

Сьогодні ми з вами зануримося в один із ключових моментів історії України кінця XVIII століття — події після скасування Запорозької Січі та створення Катеринославського козацького війська. Це час значних змін, які вплинули на подальший розвиток нашої країни і, зокрема, нашого рідного краю — Криворіжжя.

Історичні обставини після скасування Запорозької Січі

У 1775 році сталося те, що багато хто вважав неможливим — ліквідація Запорозької Січі. Російська імператриця Катерина II видала таємний указ про знищення Січі, боячись незалежності та вільнодумства запорозьких козаків. Вона побоювалася, що козаки можуть стати перешкодою в її планах щодо централізації влади та освоєння південних територій.

Російські війська, очолювані генералом Петром Текелієм, оточили Січ. Козаки були невідготівлені до такого розвитку подій і не очікували нападу від тих, з ким нещодавно воювали пліч-о-пліч проти Османської імперії. Січ було захоплено без значного опору, курені зруйновано, майно конфісковано, а старшину заарештовано.

Ліквідація Запорозької Січі мала глибокі наслідки:

1. Січ була символом козацької вольниці, незалежності та демократичного устрою. З її знищенням українці втратили важливий елемент своєї національної ідентичності.

2. Багато запорожців не погодилися з новими порядками. Частина з них переселилася на землі Османської імперії, заснувавши Задунайську Січ. Інші перейшли на службу до російської армії або стали селянами.

3. Російська імперія активно заселяла південні території переселенцями з різних регіонів, прагнучи інтегрувати ці землі у свою державу.

Причини створення Катеринославського козацького війська

Проте козацький дух був незламним. Настала нова російсько-турецька війна 1787—1791 років. Російська імперія потребувала досвідчених воїнів, які

добре знали місцевість і вміли воювати у степах. Так виникла ідея відродити козацькі формування:

Причини ідеї:

А1. Козаки були відмінними вояками, особливо ефективними в прикордонних районах та в боях проти Османської імперії.

2. Південні рубежі імперії потребували надійного захисту від можливих набігів кримських татар та інших ворогів.

3. Заселення та розвиток південних територій вимагало залучення працелюбних і відданих людей.

У 1787 році, за ініціативою князя Григорія Потьомкіна, було створено Катеринославське козацьке військо. Назва "Катеринославське" походила від новозаснованого міста Катеринослав (нині — Дніпро), яке мало стати центром нового військового формування.

Григорій Потьомкін був одним із найближчих соратників Катерини II. Він розумів цінність козацтва і прагнув використати їхній потенціал на користь імперії. Потьомкін запропонував відновити козацькі частини на нових засадах, щоб залучити запорожців до служби.

Він обіцяв козакам повернення їхніх привілеїв, земель та забезпечення їхніми потребами. Це спонукало багатьох колишніх запорожців приєднатися до нового війська.

Криворіжжя стало одним із місць дислокації Катеринославського козацького війська. Наш регіон був важливим стратегічним пунктом завдяки своєму розташуванню та природним ресурсам.

Існують численні легенди про перебування козаків на Криворіжжі. Одна з них розповідає про заснування міста Кривий Ріг. За легендою, козак на прізвище Кривий Ріг оселився на місці злиття двох річок — Інгульця та Саксагані — і заснував тут поселення. Інша легенда говорить про козака, який мав кривий ріг як символ своєї відваги.

Ці перекази відображають глибокий зв'язок нашого краю з козацькою історією.

Значення Катеринославського козацького війська

По-перше, військо брало активну участь у російсько-турецькій війні, захищаючи південні кордони та беручи участь у боях.

По-друге, козаки засновували нові поселення, займалися землеробством, сприяли розвитку інфраструктури.

По-третє, козацькі традиції, звичаї та культура передавалися місцевому населенню, збагачуючи його духовний світ.

Додаток Д.

“ По-перше, почали вони, років за десять тому тому назад, та й у самий новітній Час, набагато далеко простягати свою зухвалість, привласнюючи й вимагаючи, нарешті, собі, начебто надбання їхньої власності, не тільки всіх тих земель, що ми через останню війну від Порти Оттоманської придбали, а й навіть і зайнятих поселеннями Новоросійської губернії, пред'являючи, начебто їм і ті, й інші здавна належали... По-друге, внаслідок такого собі привласнення Новоросійської губернії земель, наважилися вони не тільки перешкоджати зазначеному від нас обмеженню оних, забороняючи надісланим для того офіцерам явною смертю, а й заводити та будувати на них самовладно власні свої зимівники, а понад те відводити ще й тамтешніх мешканців та з поселених полків, гусарського та пікінерного, мужньої та жіночої статі людей... По-третє, пограбували і розорили вони, запорожці, в одних обивателів Новоросійської губернії за двадцять років, а саме з 1775 року, ціною на кілька сот тисяч рублів. По-четверте, не злякалися ще самовладно захопити зимівниками своїми придбані мирним трактатом нові землі між річками Дніпром і Бугом, привласнити та підпорядкувати собі новопоселених там жителів Молдавського гусарського полку... По-п'яте, як же вони приймали до себе, не дивлячись на часті їм від урядів наших заборони, не одних уже прямо в козаки втікачів, що вступали, а й людей одружених, і сім'їних, через різні зваби вмовили до втечі з Малоросії для того тільки, щоб собі підпорядкувати й завести в себе власне хліборобство, у чому досить уже й завчасно встигли... По-шосте, нарешті, ті ж запорожці стали поширювати свавільні привласнення і до земель, що здавна належать нашому війську донському[...], роблячи і цим донським козакам заборону користуватися цими землями, які вже довгостроково у їхньому володінні перебувають. Будь-хто, хто тверезо міркує, може тут легко зрозуміти як лукавий намір запорізьких козаків, так і істотну від нього державі шкоду. Заводячи власне хліборобство, розторгали вони тим саму підставу залежності їхньої від престолу нашого і думали, звісно, скласти із себе, посеред вітчизни, область цілком незалежну, під власним своїм несамовитим керуванням,

сподіваючись, що схильність до розпусного життя та до грабунку, за умови внутрішнього достатку, невпинно поновлюватиме й примножуватиме їхнє число... І так, з необхідної поваги до всього вищевикладеного, визнали ми себе нині зобов'язаними перед Богом, перед імперією нашою і перед самим загалом людством, зруйнувати Січу Запорізьку та ім'я козаків, від неї запозичене. Внаслідок того, 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм, із ввіреними від нас йому військами, зайнято Січ Запорозьку в досконалому порядку й тиші. Сповідуючи нашим вірним і люб'язним підданам усі ці обставини, можемо ми водночас їм оголосити, що немає тепер більше Січі Запорозької в політичній її потворності, а відтак і козаків цього імені. Місце житла й угіддя тамтешні залишаємо ми для постійних і батьківщині на рівні з іншими корисних жителів.»

Додаток Ж.

«Всемилостива государиня! Вашій імператорській величності відомі всі зухвалі вчинки колишнього Сечі Запорозької кошового Петра Калнишевського та його спільників судді Павла Головатого і писаря Івана Глоби, яких віроломне буйство настільки велике, що не дерзаю вже я, всімілостива государиня, обчисленням оною чіпати ніжне і людинолюбне ваше серце, а до того ж і не знаходжу жодної потреби приступати до будь-яких досліджень, маючи явним доказом оригінальні до старшин ордери, що виявляють велич злочину їхнього перед освяченим вашої імператорської величності престолом, які за всіма цивільними й політичними законами заслужили, за всією справедливістю, страту смертну. Але як повсякчасна блискучої душі вашої супутниця доброчесність перемагає суворість злості лагідним матірним виправленням, то і наважуюся я всепіддано подати: чи не зволите височайшим указом згаданим відданим праведному суду вашому в'язням, які відчули тягар свого злочину, оголосити милосердне позбавлення їх від заслужовуваного ними покарання, а натомість, з огляду на звідану вже небезпеку від ближнього перебування їх до колишніх запорізьких місць, повеліти відправити на вічне утримання в монастирі, з яких кошового - у Соловецький, а інших - у монастирі, які перебувають у Сибіру, із виплатою з колишнього запорізького маєтку, що вступив у секвестр: кошовому по рублю, а іншим по півполтини на день. Решту ж потім звернути, за всією справедливістю, на задоволення розорених ними віропідданих ваших рабів, які, підкоряючись божественному вашому припису, терпіли буйство колишніх запорожців без найменшого опору, чекаючи на порятунок свій від десниці вашої й зазнавши збитків більш як на 200 000 рублів, яким і не залишу я співрозмірно робити задоволення, всімілостива государиня. Вашої імператорської величності вірно всеподданнейший раб князь Потьомкін. На автентичному підписано власною її імператорської величності рукою «Быть по сему. 14 травня 1776 року. Царське Село».

Додаток 3.

З праці Олександра Мельника та Ірини Стеблини “Про літочислення Кривого Рогу”.

ФОЛЬКЛОРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ЗАСНУВАННЯ МІСТА КРИВОГО РОГУ

Легенди і перекази про заселення території в районі злиття Інгульця та

Саксагані у своїй більшості зафіксовані в 30-60-х роках ХХ століття збирачами фольклору і аматорами. Слід підкреслити, що легенди передавалися з покоління в покоління й можуть мати під собою певний історичний підтекст.

Найбільша добірка (8 легенд) надрукована в книзі «історичний фольклор Криворіжжя». виданій 2001 року. Наводимо з неї суть інформації на предмет виникнення поселення Кривий Ріг:

1. Легенда «Сечевой казак Рог». На схилі літ козак Ріг вибрав місце для зимівника біля злиття Інгульця і Сакагані. Він був кривим (сліпим) на одне око. Згодом біля його хутора почали селитися інші козаки.

2. «Дід Ріг». Старий козак на прізвисько Ріг оселився поряд зі старовинним чумацьким шляхом. Зимівник існував до Жовтоводської битви (1648 р.) Саме від нього пішло поселення.

3.«Про Кривий Ріг». Жили два брати, старшого звали Глібом, а молодший був кульгавим. Поставили вони зимівник поблизу річки і корчму поблизу чумацького шляху.

4. «Матвій Ріг». Поселення заснував козак Матвій Ріг. учасник Жовтоводської битви, який після одруження поставив хутір на Саксагані біля чумацької дороги.

5. «Корчма при дорозі». Старий козак Ріг оселився біля злиття двох річок і поставив корчму на тракті.

6. «Кошовий Ріг». Поселення названо на честь козака Ждана Рога, якого в 1666 році обрали кошовим отаманом. Після його загибелі зимівник названо його іменем.

7. «Легенда про Кривий Ріг». Кульгавий козак поставив край дороги корчму, куди заїздили подорожні. Назва походить від коров'ячого рогу, з якого він частував гостей.

8. «Іван Ріг». Полковник Війська Запорозького, командував козачими залозами, які стояли на Інгульці. На честь нього названо поселення.

Останню легенду ми можемо віднести щодо особи, яка реально існувала - Івана Рога. Він в 60-х роках XVII століття обирався кошовим отаманом, організовував і очолював (разом з Іваном Сірком) похід на Крим у 1667 році. Сюжети, аналогічні наведеним легендам, були опубліковані різними дослідниками краю в XX столітті. Так, у збірці «Савур-могила» де опубліковано легенди, зібрані в регіоні в XIX столітті, подано «Кривий Ріг»: «Був собі кривий козак на прізвище Ріг. І мав він шинок на Кодацькій дорозі, що йшла аж саму Січ. Там є й могила, що зветься Баба. То кожний подорожній, було, їде та й повертає в шинок до кривого козака Рога. Кажуть, було: «Чи ще далеко нам їхати?» - «Та їдьмо аж до кривого Рога, а там щось перекусимо та й спочинемо». То згодом і все поселення, яке з'явилося на цьому місці, назвали Кривим Рогом.»

В «Історії міст і сіл УРСР» також наводиться легенда про засновника Кривого Рогу: «Першим поселенцем у цій місцевості, за легендою, був козак Ріг, який втратив у боях одне око і був прозваний «Кривим» Рогом. Гадають, що від цього імені і пішла назва поселення».

Місцевий краєзнавець С. Бурлаков у своїй книзі «Криворізькі горизонти» також наводить поширену версію легенди про козака Рога, який втратив око і був прозваний «Кривим» (Мельник О., Стеблина І. Про літочислення Кривого Рогу. Кривий Ріг, 2015. 68 с.).